संगीत उत्तरक्रिया

लेखक- स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर

संगीत उत्तरक्रिया

लेखक: स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर

इंटरनेट अधिकार

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक

स्वातंत्र्यवीर सावरकर मार्ग, दादर पश्चिम, मुंबई ४०००२८

प्रकल्प संचालक : रणजित विक्रम सावरकर

www.savarkarsmarak.com

संगीत उत्तरक्रिया

अंक पहिला

प्रवेश १ ला

(पहिले माधवराव पेशवे वाड्याच्या अंगणात उभे आहेत. इतक्यात बाहेरच्या बाजूस गलका ऐकू येतो.)

माधवराव : पहारेकरी, दरवाजाबाहेर गलका कसला होत आहे?

पहारेकरी : काही विशेष नाही, सरकार! एक वेडी आज चार पाच दिवस येऊन, भिक्षा घातली तरी न घेता आत घुसण्यासाठी त्रागा करीत असते. येती जाती पोरेटोरे तिची गंमत करून हसत खिदळत असतात, इतकेच कायते.

माधवराव : भिक्षा घातली तरी न घेता वाड्यातच घुसू पाहते? काय, ती म्हणते तरी काय?

पहारेकरी : खुळीच ती, सरकार! तिचे बरळणे ते बरगळणेच. ती म्हणते, ह्या शनिवारवाड्याचा धनी कोण? तो मला हवा आहे! देवाने स्वप्नात येऊन मला सांगितले की, त्याची एकदा चांगली कानउघाडणी कर म्हणून!' असे विचारीत हसते, रडते, किंचाळते. ती कुठून आली कुठे जाणार, आहे कोणाची, ह्याची तिला स्वतःला तरी शुद्ध आहे की नाही देव जाणे! पण रंग, भाषा, ह्यांवरून दिसते आहे कोण्या चांगल्या घराण्यातील बाई!

माधवराव : बोलवा तिला आत. ती तिची वेडी गंमत पाहण्याची आम्हांलाही एक वेडी लहर आली आहे.

(पहारेकरी वेडीला आणतात.)

माधवराव : बाई, तुम्हांला काय हवे आहे?

वेडी : (मोठ्याने हसून) तू! अरे मला तूच हवा आहेस! जसा मला स्वप्नांत दिसलास तसाच! अगदी तसाच! शनिवार वाड्याचा धनी तो तूच! पण तुझे नाव काय?

पहारेकरी : हां! मर्यादा सोडून अरे तुरे करशील तर

माधवराव : अं हं! दाबू नका तिला असे. सांगा आमचे नाव तिला आम्ही थांबवू तोपर्यंत, ती, जे जे विचारील ते ते सांगा.

पहारेकरी : बाई श्रीमंत माधवराव पेशवे पंतप्रधान, ते हेच!

वेडी : पेशवे? माधवराव? बर ह्यांच्या वडिलांचे नाव?

पहारेकरी : श्रीमंत बाळाजीपंत अर्थात् नानासाहेब पेशवे!

वेडी : त्यांच्या वडिलांच?

पहारेकरी : बाजीराव बल्लाळ पेशवे!

वेडी : त्यांच्या वडिलांच?

पहारेकरी : बाळाजी विश्वनाथपंत भट. हेच पुढे पहिले पेशवे झाले.

वेडी : (हर्षभराने टाळ्या वाजवीत) भट? भट? तर मग तू मूळचा भटच आहेस? पुरे, झाले माझे काम! भटजीबुवा, मला सध्या पेशव्यांबिशव्यांशी काही काम नसून एक तुझ्यासारखा भटजीच हवा होता! कारण मला एक उत्तरक्रिया करायची आहे. होय उत्तरक्रिया! त्यासाठी भट हवा होता भट!

माधवराव : कोणाची उत्तरक्रिया करावयाची आहे तुम्हांस? नीट शांत होऊन बोला.

वेडी : कोणाची, कोणाची उत्तरक्रिया म्हणून सांगू तुला? अरे, 'शनिवारवाड्याचा जो धनी आहे, तोच भट बोलाव आणि आमची उत्तरक्रिया कर! तरच आमच्या अंतराळात तळमळणार्या अतृप्त जीवांना उत्तम गति मिळेल' असे पानपती पडलेले सहस्त्रावधि अतृप्त वीरात्मे माझ्या स्वप्नात येऊन ओरडत असतात. ते बघ माझे पतिराज, तो बघ माझा तनय! झुंजत पडले बघ रणात! ती बघ माझी मुलगी अग बाई ग, घायाळ केली. रक्तबंबाळ केली ना रे त्या राक्षसांनी! त्या माझ्या पतीची, मुलीची, मुलाची (पहारेकर्या‍ाकडे बोट दाखवून) तुझ्या बापाची तुझ्या काकांची, (माधवरावांकडे बोट दाखवून) नि तुझ्या काकांची!

माधवराव : (दचकून) काय? आमच्या काकांची? भाऊसाहेबांची? उत्तरक्रिया?

वेडी : होय त्याच तुझ्या चुलत्याची नि तुझ्या बापाची नि तुझ्या भावाची विश्वासरावाची! इतक्यातच दचकतोस काय असा? आणखी ऐक. अग बाई? पण माझ्या पायात बोचल काय पुन्हा? काचा काचा? ज्या वाटेने पाऊल टाकावे त्या वाटेत पिचलेल्या बांगड्यांच्या काचांचा ढीग! घरोघर बांगडी फुटली. ते तुकडे पायात बोचून बोचून रक्तबंबाळ झाले नारे हे माझे हृदय! भटा, मला त्या फुटलेल्या लाखो बांगड्यांची उत्तरक्रिया करायची आहे! त्या लाखांची नावे एका नांवात सांगू तुला? त्या लाखांच एक नाव, पानिपत! मला पानिपताची उत्तरक्रिया करायची आहे! आणि त्या पानिपताच्या उत्तरक्रियेचा भट तू!

माधवराव : बाई, तू कोण, कुठली, वेडी आहेस की शहाणी आहेस ते, ते काहीच कळत नाही. पण जर तू खरोखरच वेडी असशील, तर तुझे हे वेड ह्या आमच्या पेशवाईतील सगळ्या शहाण्यांच्या शहाणपणाहून अधिक शहाणे आहे यात शंका नाही. निदान ज्या राज्यबुडावू वेडाने आमच्या दादासाहेबांना नि सखारामबापूंना आजकाल पछाडले आहे, त्या वेडापेक्षा जर हे तुझे पानपतच्या उत्तरक्रियेचे वेड त्यांना पछाडील ना, तर किती बरे होईल. पण त्यांनी आज पुण्यातच पानपत माजविले आहे. बाई, पानपत झाले त्याच दिवसापासून मलाही तुझ्या याच वेडाने पछाडलेले आहे. पण काय करू? ह्या शहाण्यांच्या वेडाची बेडी माझ्या पायास ठोकली गेल्याने मी आजवर पंगु होऊन पडलो! पण आता ती बेडी मी तोडली आहे. आता माझे मी सर्व पाहून घेतो. तू

निश्चिंत रहा. ती पानपतची उत्तरक्रिया मी करतो. तू जा नि आपल्या नातेवाइकांची उत्तरक्रिया तेवढी यथास्थित कर जा. तुला काय हवे ते साहित्य, दर्भासुद्धा हे आमचे कोठीवाले पुरवतील.

वेडी : दर्भ? वेड्या, मला दर्भ नकोत, दळभार हवेत! एकेका व्यक्तीच्या उत्तरक्रियेस दर्भ पुरतात; पण एखाद्या पानपतच्या उत्तरक्रियेस दळभार लागतात दळभार! दर्भ नव्हेत! ह्यः ह्यः ह्यः आमच्या भटजीबुवांना अजून उत्तरक्रियेचा अर्थच कळला नाही! अरे पहारेकरी, दिल्ली, पानपत, पुण्याच्या कोणत्या दिशेस आहे?

पहारेकरी : उत्तरेस.

वेडी : हां हां. तर मग त्या उत्तर दिशेस जिंकण्याची जी क्रिया ती उत्तरक्रिया! आणि राक्षसांच्या हातून उत्तर जिंकून घेताना जे जे पानपती रणी झुंजले, जे जे रणी पडले, त्यांच अपुरे राहिलेले ते कार्य, ती क्रिया, पुरी करणे म्हणजे पानपतची उत्तरक्रिया करणे; आता आले का ध्यानात!

माधवराव : बाई, तुम्ही स्वतः पानपतास होता की काय त्या झुंजीत?

वेडी : ते मला काय विचारतोस? हे माझे केस तुला दिसत नाहीत? (किचाळून) पिशाच्च! पिशाच्च! अरे हे राक्षस मला नि माझ्या मुलीला केस धरून गरगर फिरवीत फरफटत ओढू लागले ना? हे रक्ताळ डाग, हा ठणका, हे तुटलेले- तुडवलेले, राकटलेले, विस्कटलेले केस यांना विचार मी कुठे होते ते? उत्तरक्रियेस तू भटजी मिळालास. पण थांब भटा, थांब, आधी उत्तरक्रियेचे साहित्य जुळले पाहिजे ना! हयास्तव, वाजवा! आधी रणढोल वाजवा, फुंका! आधी रणशिंगे फुंका, चेंदा! आधी त्या पिशाच्चांना चेंदा! हा नजीब, हा सादुल्ला, हा हाफीज, हा बंगष; आधी त्यांची हाडके मला द्या! आधी त्या समिधा, मी आग, तू भट नि मग कर ती उत्तरक्रिया! वा, शेवटी बेत तर ठीक जमला! (मोठ्याने हसत नि टाळ्या वाजवीत) वेडाचा आनंद किती अपरंपार असतो! सहन होत नाही तो मला सार्‍याळ पुण्यांत़ सार्‍यात महाराष्ट्रात अशी नाचत फिरल्यावाचून या वेडगळ आनंदाच्या कळा कसल्या थांबायला! (डमरू वाजवीत गाणे गात नाचते.)

सोनपत पानपत । तुमची आमची गेली पत ।।
पादशहा हिंदुपत घ्या घ्या सूड ।।साप विंचू मुंगुस पाल ।।
मराठ्यांनो करा वार ।। मोंगलांची तोडा ढाल ।।
दिल्लीच्या बादशहीच पाडा रणात धूड ।।
मग उत्तरक्रिया - आधी भाऊंचा सूड ।।
विश्वासाचा सूड! पानपतचा सूड!

माधवराव : हे आता कोण मला भेटले? ही वेडी की पानपताच्या शल्याने विद्ध झालेल्या महाराष्ट्राच्या हृदयातीलर मूर्तिमंत वेदना? मी कोणाच्या किंकाळ्या ऐकल्या? या वेडीच्या का

पानपताच्या सूडासाठी तळमळणार्या माझ्या स्वतःच्या उत्सुकतेच्या! भाऊसाहेबांची उत्तरक्रिया! भाऊंची वैयक्तिक उत्तरक्रिया, पार्वती काकूंच्या प्रेमवेड्या हट्टाने आजवर जी अपुरीच राहिली; ती आता काकूबाई करू देवोत वा न देवोत! उत्तर हिंदुस्थानात हिंदूंची सत्ता स्थापन करण्याच्या, भाऊंच्या अपुर्या इच्छेचा अश्मा, महाराष्ट्राच्या पराक्रमाच्या जरिपटक्याचे पदरात, असा पक्का बांधून, अबदाल्लीचे नाकावर टिच्चून, पानपतचे उट्टे काढून उत्तर हिंद जिंकण्याचे ते भाऊंचे कार्य, ती भाऊंची महाराष्ट्रीय उत्तरक्रिया तरी मी यथाविधि संपादन करणार! भित्र्या शहाणपणाने बोथट झालेल्या, महाराष्ट्राच्या तरवारीची धार, पानपतच्या सूडाच्या सहाणेवर घासून, मी तिला ह्या वेडीसारखेच वेड लावणार! कारण कीः

अतिघोर संकट बिकट झंजावादळी सहसा हतां ।
निबिड पंथी पंथि जातां बुद्धिची तमसावृता ।।
धर्मरक्षणिं देव दावी मतिमतांही मतिहतां ।
वीज वेडाचीच ऐशा पेटवुनि पुढल्या पथा ।।

प्रवेश २ रा

कोंडण्णा : दिवस मोठे कठीण आले खरे! ही माधवराव बल्लाळ पेशव्यांची राजवट म्हणजे शुद्ध राकटपणाच राज्य! त्यांत हंसायची चोरी, बसायची चोरी, गायची चोरी! ऊठ की लढ, ह्यांवाचून ह्या झुंजाररावांना दुसरे काही सुचत नाही. वास्तविक हा गडी कोण्या भांडकुदळ एकांड्या शिलेदाराच्या पोटी जन्मास यायचा तो वाट चुकून श्रीमंत नानासाहेब पेशव्यांच्या पोटी आला म्हणून राजा झाला, नाहीतर, राजेपण असे हयाच्यात काडीचे देखील नाही. हयाचा आजा तो बाजीराव काय थोडा लढवय्या होता? पण मस्तानीच्या महालातील रंग लुटण्याची रसिक राजकळाही त्यांच्यात होती. हयाचा बाप नानासाहेब केवढा प्रतापी! अटकेपासून रामेश्वरापर्यंत नुसत्या निरोप्याकरवी करभार यावा, दळभार हलावा. पण स्वतः स्वारी किती रंगेल, किती रसिक असे. छट्, ह्या माधवरावासारखा नीरस पेशवा झालाच नाही. हे शनिवार वाड्यात असले की, त्या राजवाड्याची राजकळा गेलीच म्हणून समजावे. अहो राजा म्हटला की, दहा गायकिणी, दहा नायकिणी, दहा गवय्ये, दहा बजवय्ये, दहा विनोदक, दहा विदूषक, दहा दास, दहा दासी, सदा हसत खिदळत आहेत, गाणी नाचणी चालू आहेत. कोट्या कोटिक्रम चुगल्या, चकाट्या पिटित आहेत, आणि त्यात रंगून राजा गादीवर लोळत आहे, असा शोभायचा, असा राजा त्या दादासाहेबांच्या पोटीच आला तर येईल! कारण ते दादासाहेब राजवाड्यात धनी असले की, आमच्यासारख्या कसलेल्या विदूषक विनोदकांच्या गुणांच काहीतरी चीज होते. पण हे आमचे माधवराव वाड्यात धनी झाले की, शनवारवाड्याच्या रंगेल राजमंदिरास त्यांनी एखाद्या उदगीरच रुक्ष रणमैदान करून सोडलेच म्हणून समजावे! ज्याच्या त्याच्या डोक्यावर ह्यांच्या करड्या भुवईची वाकडी तरवार सदा लटकलेली! अहो, राजांनीही लढाया मारल्याच पाहिजेत, पण त्या भाडोत्री घोडदळाकडून परस्परे माराव्या. राजेच जर सारखे स्वारीच्या घोड्यावर बसत राहिले तर राजगादीवर लोळत पडायच कोणी? गोमाशांनी? अं, हे कोण? दादासाहेबांचे पुजारी धोंडण्णाशास्त्री? या शास्त्रीबुवा या!

धोंडण्णा : (प्रवेशून) काय कोंडण्णाशास्त्री! अहो आहात कुठे? भरली, तुमची सार्यां ची शंभर वर्षे भरली! अहो उत्तर हिंदवर पानपतचा सूड घेण्यासाठी स्वारी करण्याचे माधवरावांनी निश्चित केले!

कोंडण्णा : मरू देत त्यांना! पानपतचा म्हणे सूड घेणार. जशी काही पानपतची मेलेली पिढीची पिढी हे पुनः जिवंत करणार आहेत. विशी तिशीच्या आतच मरण्यास योग्य अशा ह्या जनकोजी, विश्वासराव, भाऊसाहेब, यशवंतराव, पवारासारख्या प्रजेचा महाराष्ट्रात सध्या नुसता पूर आला आहे. मरोत ते जाऊन तिकडे दिल्लीकडे. पण पूर्व

पुण्याईच्या आयुष्याची दोरी बळकट असलेल्या आमच्या दादासाहेबांसारख्या, ताराऊसारख्या किंवा अस्मादिकांसारख्या उपयुक्त जीवांस लवकर लवकर शिवण्याची, पेशवाईची वाट लागेतो तरी मृत्युची छाती नाही, इच्छाही नाही, त्यातही आम्ही तर राजवाड्यातले एक शास्त्री, ज्योतिषी, फारतर स्वारीचा, मुहुर्त पाहून दिला की संपले आमचे काम!

धोंडण्णा : पण शास्त्रीबुवा तुम्ही राज्यातले ज्योतिषीच नाही, तर एक लढाऊ जहागीरदार आहा. माधवरावांनी अशा झाडून सार्या ऐतखाऊ जहागिरदारांस त्यांच्या जहागिरीच्या कराराप्रमाणे स्वतः लढाईवर जाणे भाग पाडण्याची सक्त आज्ञा सोडली आहे.

कोंडण्णा : तरीही मला ती आज्ञा लागू पडत नाही. कारण आमच्या आजोबांना मूळ बुंदेलखंडातून बाजीरावांनी इकडे आणले, ते वाड्यात ज्योतिषी म्हणून ठेवण्यास. पुढे आमचे वडील चार उनाड शिलेदारांच्या नादी लागून लढाईवर जाऊ लागले नि त्यांस स्वारीवर शंभर दोनशांचे पथक घेऊन नित्य जावे म्हणून त्या खर्चासाठी ही जहागीरी मिळाली. पण आजोबांनी मला त्या उनाड व्यवसायात न घालता मूळची ज्योतिषविद्या नि शास्त्रविद्याच शिकविली. अरे ब्राह्मणांना घोड्यावर बसणे धर्मबाह्य म्हणून त्यांनी मला जन्मांत घोड्यावर देखील बसू दिले नाही. नानासाहेबांचे वेळी मलाही त्यांनी वाड्यातील ज्योतिषी म्हणूनच नेमले आणि पुढे आमचा विनोदी गमत्या स्वभाव पाहून त्यांच मनोरंजन करण्याचे अगदी अंतस्थ कामही आमचेकडेच दिले. पुढे दादासाहेब आले नि त्यांनी आम्हांस साफ सांगून टाकले की, तुला मी पेशव्यांच्या विनोदक विदूषकांचा नि दासदासींचा मुख्य विश्वासू सरदार नेमला आहे तू वाड्यातून हलत जाऊ नकोस, पुरुषांत ज्योतिष सांगत जा, बायकांत पोथी पुराण वाचीत जा, सर्वांस हसवीत जा, स्वतः खात जा खिदळत जा, नि आमच्याकडे वाड्यातील झाडून सार्यास अंतस्थ कुलंगड्यांची वार्ता पोचवीत जा. बस ही आमची कामगिरी जोवर आम्ही एकनिष्ठपण करीत आहो तोवर आम्हांस स्वारीवर धाडणारे, नाही तर आमची जहागीर जप्त करणारे माधवराव कोण?

धोंडण्णा : पण शास्त्रीबुवा हे शहाणपण ह्या माधवरावास शिकवावे कोणी? अहो ते दादासाहेब शहाण्याचे ऐकत नाही म्हणतात. पण ते निदान तुम्हा आम्हा शागीर्दांच तरी ऐकतात. परंतु ह्या रावसाहेबांपुढे शाहण्याचे काय, शागीर्दाच काय, कोणाच काही चालत नाही. तो राघोबा पुरवला पण हा रागोबा नको. तुमची तरी हे सारे माधवरावांचे तोंडावर सांगण्याची छाती आहे का?

कोंडण्णा : छाती? अरे त्याच्या बापाबरोबर, प्रत्यक्ष नानासाहेबांबरोबर मांडीशी मांडी लावून नि हातावर हात मारून हसले खेळलेले आम्ही, आम्हांस हा माधवराव म्हणजे कालच पोर! पुनः

ज्योतिषावर जसा दादासाहेबांचा विश्वास तसाच रावसाहेबांचाही आहे. हयास्तव एक विद्वान् ज्योतिषी म्हणून तरी ते मला अगदीच टाकाऊ समजत नाहीत

धोंडण्णा : पण जहागिरी खाऊन वेळी लढाईला जाण्याचे नाकारणे आणि असे मरणाला भिणे तुम्हांलाही थोडे काळिमा लावणारंच नाही का? हां, आमच्यासारखे जे नुसते शास्त्री नि पुजारीच आहेत, त्यांना देखील लढाईवर धाडते तर मात्र माधवरावास खरा बोल लावता येता.

कोंडण्णा : अरे धोंडण्णा, मी मरणास भितो म्हणून का लढाईवर जाण्याचे टाळीत आहे? अरे माझ्या कुंडलीवरून माझे आयुष्य १०२ वर्षे २ महिने २ घटी २ पळे नि २ विपळे आहे असे ज्योतिष स्पष्ट सांगत असता मला त्याचे आधी प्रत्यक्ष यम देखील मारू शकणार नाही, मग अबदाल्ली कोणच्या झाडाचा पाला? पण ह्या उत्तर हिंदवरच्या लढायांचे तत्वच मला मान्य नाही. दिल्लीवर मुद्दाम जाऊन त्या गिलच्यांच्या नाकांत काड्या घालीत बसणे, हा निव्वळ खोडसाळपणा नव्हे काय? आपल पुणे बरे की आपण बरे. अशी परक्यांशी निष्कारण भांडण कोणी उकरून काढू नयेत म्हणून तर आपल्या सत्वशील नि सहनशील परमपूज्य पूर्वजांनी सिंधुनदीची आपणा हिंदूस अटक घालून दिली. तो पृथ्वीराज पहा. महंमद घोरी जर काबूलहून दिल्लीवर येऊ शकला तर काय पृथ्वीराजाला दिल्लीहून काबूलवर चढाई करून जाता आले नसते? पण तो खरा हाडाचा हिंदु. आपण अटक ओलांडून गेला नाही. महंमद घोरीच जेव्हा ती अटक उतरून अगदी दिल्लीला भिडला, तेव्हा मग काय ते त्याने आपल्या तरवारीच पाणी त्याला चाखवले. तसा गिलच्याला पुण्याला येऊ द्या म्हणजे मग हा कोंडण्णा ज्योतिषि कसा विजेच्या ज्योतीसारखा त्याच्यावर हातात शिर घेऊन तुटून पडतो ते तुम्हांस दिसेल! तसाच एखादा बाका प्रसंग आला तर आम्हीही लढूच लढू. पण अशा नसत्या भांडणात तुझ्यासारख्या पुजारी पाणक्यांनीच मरावे. अरे तू मेलास तर पूजा चालविण्यास भटांची कारटी घरोघर पडली आहेत. पण माझ्यासारखा ज्योतिषी मेला तर, तर ज्योतिष विद्याच विधवा होईल विधवा! खरोखर, हिंदुधर्मास सिंधुनदीची अटक जशी आमच्या धर्मकारांनी घालून दिली, तशी महाराष्ट्रधर्मास मुळामुठेची अटक त्यांनी घातली असती तर किती बर झाले असते! वास्तविक पुण्याचे राज्य पेशव्यांस पुरे आहे. पानपतची विकत श्राद्धे घेऊन सव्यापसव्य करीत बसण्याइतका मी तरी काही रिकामटेकडाही नाही, खोडसाळही नाही.

धोंडण्णा : पहा बुवा! स्नेही म्हणून मी आपली तुला वेळीच बातमी पोचविली आहे. तू वाड्यातच राहिलास तर मला हवा आहेस. ज्या दादांच्या पक्षाचा मी, त्याच पक्षाचा तू. बर जातो आता. पूजेची वेळ झाली. (तो जातो.)

कोंडण्णा : या कोल्हयानंच माझी काहीतरी चुगली माधवरावांकडे केली असावी नक्की! दादा माझ्या तंत्राने चालतात ते हयाला पाहावत नाही म्हणून मला लढाईवर मारविण्याचा ह्याचा डाव

दिसतो. ठीक बच्चंजी मी पण माधवरावांस गाठून असा काही बनाव बनवितो की ही स्वारीच रद्द व्हावी वा मला तरी जाव लागू नये आणि ते न साधता मला जावंच लागल तर ह्याच्या गळ्यालाही माझ्याच बरोबर लढाईचा गळफास लागावा. दादांचे दोन्ही कान ह्याच्या एकट्याच्या हाती नाहीच लागू देणार! (जातो.)

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक

प्रवेश ३ रा

(माधवराव, विसाजीपंत बिनीवाले दरबारात बसले आहेत.)

चोपदार : (प्रवेशून) सरकारच्या आज्ञेप्रमाणे, अहमदशहा अबदाल्लीचे जे वकील आले आहेत, त्यांस घेऊन महादजी शिंदे दरबारात येत आहेत.

माधवराव : येऊ दे त्यांना. (चोपदार जातो.) विसाजीपंत, पानपत होऊन दोन वर्षेही उलटली नव्हती, तोच अबदाल्लीने आपण होऊन आपले वकील पुण्यास धाडून, मराठ्यांशी मैत्रीचा संधि मागे केला होता. आणि त्याप्रमाणे वागून आज गेल्या सहा वर्षांत, आमच्याशी काही कटकट केली नाही. पण आता पानपतच्या प्रसंगी, बिघडलेली घडी बसविण्यासाठी मराठ्यांची उत्तर हिंदवर जी स्वारी होत आहे, तीमुळे घाबरून जाऊन, नजीबखान, बंगष, हाफीज रहमत, सुजा, इंग्रज प्रभृति झाडून सार्यान मराठ्यांच्या उत्तरेकडील हाडवैर्यां नी, अबदाल्लीस मराठ्यांवर पुन्हा चालून येण्याची भर दिली आहे. अबदाल्लीने हा वकील आज इतक्याच साठी धाडला असला पाहिजे की, मराठे दिल्लीवर पुन्हा चालून जाऊन पानपताचा वचपा काढू म्हणतील, तर अबदाल्ली यंव करील नि त्यंव करील, असा धाक दाखवून त्या नुसत्या दडपशाहीनेच मराठ्यांनी स्वारीचा बेत रद्द केल्यास काम साधून घ्यावे. त्यातही हा वकील धाडला जरी अबदाल्लीने, तरी पढवला आहे नजीबखानाने हयास्तव शक्यतो आहे तो मैत्री. नाहीतर विग्रह. अशा नीडर रोखाने अबदाल्लीशी आज राजकारण बोलावे.

(महादजी शिंदे वकिलासह येतात: बिनीवाले उत्थापन देऊन त्यांस बसवितात-)

माधवराव : वकील महाशय! काबूलचे शहानशहा म्हणून गाजत असलेले पेशवे सरकारचे मित्र अहमदशहा अबदाल्ली गाझी हयांची प्रकृति बिघडली म्हणून बातमी आली तेव्हापासून आमचे मन अस्वस्थ आहे. तरी शहांची प्रकृति आता पुनः निरोग झाली की नाही, ते वृत्त आपण आम्हांस प्रथम सांगावे, त्यांस आराम पडावा अशी आमची सदिच्छा त्यांस आपण कळवालच! शहांच्या कुशल निवेदनानंतर आज आपणास ज्या कार्यासाठी इकडे धाडण्याचे त्यांनी श्रम घेतले असतील, ते कार्यही निःसंकोचपणे सांगावे.

वकील : ए हिंदुओंके सिरताज, तमाम हिंदुस्थानके रावराजाओंको, नबाब निजामोंको अपने पराक्रमकी समशेरसे थरथरानेवाले महाराष्ट्रके पंतप्रधान आपण विचारलेल्या प्रश्नाविषयी, इस्लामी शेर शहानशहा अहमदशहा गाझी आपले फार फार आभारी आहेत! आणि आपलेही प्रतिकुशल विचारीत आहेत! श्रीमंतांनी शाह अबदाल्लीशी जो दोस्तीचा तह केला, श्रीमतांस त्याची आठवण नव्हे, तर त्याचा अद्याप आदरही वाटत आहे, हे पाहूनही आम्हांस संतोष वाटतो. त्या मित्रत्वाच्या नात्यानेच अहमदशहा गाझी, श्रीमंतांस आमच्या मुखे अशी विचारणा करीत आहेत की, मागे भाऊसाहेबांनी दिल्लीस हिंदुपदपादशाही स्थापण्याच्या अंतस्थ हेतूने जी स्वारी केली तशीच प्रचंड

स्वारी नि त्याच हेतुसाठी श्रीमंत माधवराव पेशवेही करू इच्छितात आणि मराठ्यांच्या फौजेच्या उलाढाली नि जमाव त्या रोखेच होते आहेत, हे खरे आहे काय? पानपताच्या युद्धाचे प्रसंगी, ज्यांनी ज्यांनी शहा अबदाल्लीस साह्य केले त्या झाडून सार्या मुसलमानी मातब्बर सरदारांना नेस्तनाबूत करून, दिल्लीची इस्लामी सलतनत साफ तबाह करण्याचे धाडस, मराठे पुनः करू पाहत आहेत म्हणून, नजीबखान प्रभृति बादशही सरदारांनी शहा अबदाल्लीचे दरबारी फिर्याद केली की, अहमदशहा गाझींनी अटक उतरून इस्लामी सल्तनतीचे रक्षणार्थ धावून यावे, नि पुनः एकदा मराठ्यांचे दुसरे पानिपत करावे! अहमदशहा गाझी जागतिक इस्लामी सल्तनतीचे केवळ सिरताज! त्यांस या बादशही फिर्यादीकडे कानाडोळा करणे अशक्य, तेव्हा श्रीमंतांचे हयाविषयी काय म्हणणे, ते प्रत्यक्ष श्रीमंतांच्याच तोंडून ऐकण्यासाठी आम्हांस त्यांनी, आमच्या धन्यांनी, इकडे धाडले आहे. पानपताला मराठ्यांची झालेली भयंकर मनुष्यहानि मराठ्यांनी विसरू नये!

महादजी शिंदे : वकील महाशय, शाह अबदाल्लीनी हा निरोप मित्रत्वाच्या नात्याने धाडला असता, त्यात आजच्या मित्रत्वापेक्षा कालच्या शत्रुत्वाचाच प्रतिध्वनि इतक्या बढाईखोर धाडसाने घुमत आहे की, आपण वकील म्हणूनच काय तो इथे तो असा बिनधोक सांगू शकलात! पानपतास मराठ्यांची झालेली मनुष्यहानि, मराठे विसरले नाहीत म्हणूनच तिचा वचपा काढण्यासाठी ते आज पानपतास पुनः जात आहेत! पण शहाअल्ली मात्र त्यांच्या गिलचे पठाणांची झालेली मनुष्यहानि विसरले असावेतसे दिसते. नाहीतर दुसर्याय पानपताच्या गोष्टी त्यांनी अशा सहजासहजी काढल्या नसत्या! गिलच्यांचे नाकावर टिचून, दिल्ली आणि कुंजपुरा मराठ्यांनी कापून काढला तो अबदाल्लीस आठवतो ना? पानपताच्या मैदानात एकदा शिंदे होळकरांनी, आणि एकदा मेहेंदळ्यांनी अबदाल्लीच्या सार्या सैन्यास दोन वेळा दोन तुंबळ झुंजीत पिटाळून त्यांच्या छावणीत माघारे घातले तेव्हा दहा हजारांवर मुसलमान कापला गेला तो अबदाल्लीस आठवतो ना? अगदी शेवटच्या लढाईत एका दिवशी त्या रणधीर भाऊसाहेबांनी ७५ हजार गिलचा पठाण रोहिला मोजून मारला तो अबदाल्लीस आठवतो ना! जोवर रणात झुंज चालू होती तोवर प्राणास प्राण नि डोक्यास डोके घेतल्यावाचून मराठा असा पडला नाही! झुंज मोडल्यावर मग पळत सुटलेल्या मराठी बाजारबुणग्यांची जी तुम्ही कत्तल केलीत नि बायका मुलांसही पाडाव करण्याची कापुरुषता गाजविलीत तीत मराठ्यांची ती मनुष्यहानि झाली, तेवढीच काय ती तुमच्याहुन अधिक झाली खरी. आणि त्या भ्याड क्रौर्याचा जो काय गर्व वहावयाचा, तो अहंमदशहा गाझींनी सुखेनैव वहावा! पण पानपत अबदाल्लीपासूनही एक लाख

गिलच्च्या रोहिल्यांचा बळी घेते हे ध्यानात धरून मग दुसर्‍या पानपतच्या गोष्टी त्यांनी बोलाव्या!

वकील : पानपतच्या स्वारीत आम्ही बाजारबुणगे तेवढे अधिक मारले हे विधान निदान शिंद्यांच्या तोंडी तरी फारच विसराळूपणाचे दिसते. दत्ताजी शिंद्यासारखा इरसाल सरदार तर बाजारबुणगा नव्हता ना? त्याचा शिरच्छेद आम्हीच केला हे शिंदे विसरले नसतीलच!

बिनिवाले : आणि ज्यांनी रणात घायाळ पडलेल्या त्या रणशूर दत्ताजीचा शिरच्छेद करण्याचे ते भ्याड कृत्य केले, त्या कुतुबशहास नि समदखानांस कुंजपुर्‍यास जिवंत पकडून, हत्तीवरून खाली पाडून, भाऊसाहेबांनी कुत्र्याच्या मौतीने मारविले नि दत्ताजीचा सूड घेतला हे अहमदशहाही विसरले नसतीलच?

वकील : गोविदपंत बुंदेले, तुमचे दुसरे नामी सरदार, त्यांचे डोके तरी आम्ही झुंजीतच कापले ना?

बिनिवाले : ते ज्याने कापले तो आततायी खानही तुमचा नामी सरदार त्यासही मराठ्यांनी पानपताच्या भर झुंजीतच कापून काढून, गोविदपंतांचाही सूड उगविला ना?

वकील : आणि जनकोजी शिंदे, पेशव्यांच्या सरदारांचे सिरताज? त्यांस पानपती कोणी गर्दीस मिळविले? गिलच्यांनी!

बिनिवाले : आणि तुमच्या प्रत्यक्ष वजिराचा मुलगा? अहंमदशहाचा केवळ नाकातील बाल! त्यास पानीपती उभा चिरून अबदाल्लीच्या नाकास मिरच्या कोणी झोंबविल्या? मराठ्यांनी!

वकील : आणि विश्वासराव! पेशव्यांचे प्रत्यक्ष युवराज! त्याची काही लाज? त्यांस अंबारीत गोळी घालून आमच्या गिलच्यांनी गारद केले ते?

बिनिवाले : ते धन्य झाले! अभिमुख समरी लढत, अविधांवर नीट चालोन घेत, हत्यार चालवीत, धारातीर्थी एक पायही मागे न घेता, वीरदेह ठेवून स्वर्गी गेले. पण तुमचे तोमरशहा? शहा अबदाल्लीचे प्रत्यक्ष युवराज? दिल्लीच्या बादशहाच्या मुलीशी लग्न लावून बादशहा बनण्यास आले पण लाहोरास जातात तोच लगोलग रघुनाथरावांशी गाठ पडून, मराठ्यांचा बेदम मार मिळताच पळता भुई थोडी झाली; अटकपर्यंत पाठीवर घाव घेत, तंबू राहुट्या डेरेदांडे, बायकामुलंसुद्धा टाकून जीव घेऊन सिंधुपार पळून गेले! आम्हांस लाज वाटते, पण ती त्या पाठीवर वार घेत जगलेल्या गिलच्यांच्या युवराजांची अभिमुख झुंजत पडलेल्या मराठ्यांच्या युवराजांची नव्हे!

वकील : त्याच न्यायान आपण क्वचित् असेही म्हणत असाल की पानपतचे मराठ्यांचे सरसेनापति स्वतः भाऊसाहेब सन्मुख लढता गिलच्यांनी ठार केले म्हणून ते तेवढे शूर, आणि शहा अबदाल्लींच्या केसासही मराठी तरवार धक्का लावू शकली नाही, म्हणून जिवंत राहिलेले अहंमदशहा गाझी, जिवंत राहिले म्हणूनच पळपुटे!

बिनीवाले : तसे कोणी मराठा बखरकार म्हणता, तर तोही तुमच्या मुसलमानी तरवारीसारखाच एक बढाईखोर खुषमस्कर्‍या च समजला जाता! ज्याच्या पाठीवर मराठ्यांचा वार असा

लागला नाही, तो अहंमदशहा गाझी, अतिरथी भाऊसाहेबास शोभेल असाच प्रतिरथी होता, असेच उभा महाराष्ट्र मानीत आहे. मराठ्यांचा सर सेनापति पानपती मारला गेला पण गिलच्यांचा मारला गेला नाही आणि त्यायोगे शेवटी मराठ्यांनी मैदान सोडले पण गिलच्यांनी राखले- या एकाच अर्थी, आणि एवढ्याचसाठी काय ती गिलच्यांनी पानपताची लढावी जिंकली आणि मराठ्यांनी गमाविली असे आम्ही समजतो.

वकील : वल्लाह! निदान शेवटी तरी मराठे पानपतचे युद्ध हरले हे आपण मानता तर मग?

शिंदे : नाही पानपतची लढाई आम्ही हरलो हे खरे; पण पानपतचे युद्ध आम्ही अजून तरी हरलो नाही!

वकील : शाबास! सरदार शाबास! कुस्तीत चीत झालो पण नाक असे माझेच वर होते असे खरोखरी म्हणणारा पहिलवान आज आम्ही प्रत्यक्ष पाहिला!

शिंदे : आणि लढाई आणि युद्ध ह्या शब्दांचा ही अर्थ कळत नसतां 'मराठे गिलच्यांच्या' पानपताच्या महाभारतातील संग्रामाची चर्चा करावयास धजणारा, बालिश बखरकारही आज आम्ही प्रत्यक्ष पाहिला! वकील महाशय, हरलेल्या लढाईचा वचपा काढण्यासाठी, ज्या दुर्बळांस पुन्हा लढण्याचे सामर्थ्य नसेल, तो आपण त्या एका लढाईत हरलो हे मानावयास कचरेल! पण पानपतची झुंज आम्ही, मघा सांगितलेल्या अर्थी, हरलो, आणि त्या एका लढाईत गिलच्यांनी आमचा मोड केला, हे स्पष्टपणे मानावयास महाराष्ट्र मुळीच कचरत नाही. कारण ज्या कार्यासाठी ती लढाई झाली ते कार्य यशस्वी होईतो आणि त्या झुंजीतील हारीचा पुरापुरा वचपा निघेतो, तशा शंभर लढाया लढण्याची धमक महाराष्ट्राच्या अंगी अजून शिवशिवत आहे! शहा अबदाल्ली अटक उतरून मराठ्यांवर चालून आले, ते केवळ कोणाशी तरी एक लढाई लढण्यासाठी नव्हते. दिल्लीच्या म्हणजेच हिंदुस्थानच्या बादशाहीवर, हिंदुपदपादशाहीचे पंतप्रधानांची सत्ता असावी, की काबूलच्या शहा अहंमदशहा गाझींची, ह्या मुख्य प्रश्नाचा निकाल लावण्यासाठी ते चालून आले. त्या स्वारीत हिंदुस्थानातील झाडून सार्‍या मुसलमानांच्या फौजा एकत्र होऊन जी प्रचंड फौज अबदाल्लीच्या हाताखाली जमली, तिच्या मराठ्यांशी अनेक लढाया, झुंजी, झटापटी उडाल्या, त्या सार्‍या ज्या एकाच संग्रामाची अंगे होत्या , हालचाली होत्या, त्या संग्रामास महाराष्ठ्र 'पानपतचे युद्ध' असे आटोपसर नाव देतो. त्या युद्धातील सर्वांत मोठी लढाई पानपतास होऊन तीत भाऊ आणि अबदाल्ली, झंजा झंजावरि उसळूनि आपटावा तसे ते ।। दोघांप्रति बिलगले! झुंज घायाळ होते ।। त्या दोघा सिहांची ती झुंज एकमेकांच्या उदरात एकमेकांची नखाग्रे घुसवून गुंतून, गुंगून जी पडली ती थेट उभयांची उदरे विदारून बाहेर आली तेव्हाच काय ती सुटली! मराठा सिंह रणीच राहिला, पठाणी सिंह घायाळ होऊन ची ची करीत काबूलच्या कुहरात माघारी जाऊन

दडला. युद्धातील मूळ प्रश्न अनिर्णीतच राहिला; म्हणून युद्धही अनिर्णीतच राहिल. दिल्लीच्या सिंहासनावर स्वतःच बादशहा म्हणून बसण्याचे शहा अबदाल्लीचे मनोरथ मनातच जिरून गेले!

वकील : आणि दिल्लीस बादशाही गाजविण्याचे मराठ्यांचे मनोरथ काय सफळ झाले? भाऊसाहेबांनी मोगल बागशहास खुदाने बक्ष केलेले दिल्लीचे तख्त फोडण्याचा अत्याचार करून, जी औट घटकेची हिंदुपदपादशाही विश्वासरावास बहाल केली, तेवढीच ना मराठ्यांची करामत?

शिंदे : अर्थात्! त्या औट घटकेच्या मराठी करामतीनेच मुसलमानांच्या आठ शतकांच्या करामतीस धुळीस मिळविले! तो अत्याचार नव्हता तो प्रत्याचार होता. वास्तविक दिल्लीचे, हिंदुस्थानचे, सिंहासन हिंदूचे! ते पृथ्वीराजापासून महंमद घोरीच्या तरवारीच्या बळाने मुसलमानांनी जिंकले. त्यांस जर खुदाने बक्ष केले असे म्हणावयाचे, तर शिवाजी महाराजांनी आपल्या तरवारीच्या बळाने रायगडाचे सिंहासन स्थापले, तेही खुदानेच बक्ष केले, देवानेच दिले, असे तुम्हांसही मानलेच पाहिजे. पण औरंगजेब बादशहा दक्षिणेस आला तेव्हा त्यांस ते रायगडाचे खुदाई तख्त फोडण्यात काही अत्याचार वाटला नाही! शंभर वर्षे शिवाजींचे सिंहासन औरंगजेबाने फोडल्याच्या अपमानाचे ते शल्य आमच्या हृदयी सलले. तो आमचाही दिवस आला. आणि दिल्लीत घुसून त्याच शिवाजींच्या मराठ्यांनी, त्याच औरंगजेबाच्या तख्तावर तो भाऊसाहेबी घण घातला! अत्याचाराचा सूड प्रत्याचाराने घेतला! त्या औटघटकेच्या घणाने आठ शतके गाजलेल्या इस्लामी सल्तनतीच्या मृत्युघंटेचा पहिला घणघणाट, पहिला टोला गाजविला! पानपतास वाहिलेल्या मराठी रक्ताचे पाट सुकून जातील. पडलेली दीड लाख प्रेते मातीस मिळतील, पण हिंदुवीर भाऊ आठ शतकाचे उट्टे काढीतच घण घालीत आहे आणि औरंगजेबाच्या तख्ताचे तुकडे त्या घावासरशी घळघळ गळत आहेत हे दृश्य, हे चित्र, हिंदुराष्ट्राच्या डोळ्यांपुढे युगानुयुगे, नैमिषारण्यातील कोण्या द्वादशवार्षिक दैदीप्यमान यज्ञकुंडाप्रमाणे स्फूर्तिच्या ज्वाळा फेकीत प्रकाशत राहील. ती औटघटका मुसलमानांच्या आठ शतकी राजसत्तेच्या समाप्तीचा आरंभ होता! अशी एक घटका साधावयास एका पानपताचे तर काय, पण दहा पानपतांचे मूल्यही देण्यास महाराष्ट्र सज्ज आहे! पानपती ज्यांनी ज्यांनी मराठ्यांचा घातपात केला, त्यांची त्यांची डोकी ठेचून, पानपतचा सूड घेऊन दिल्लीच्या बादशाहीची सत्ता हाती घेऊन पानपतची लढाई हरलो असलो तरी, पानपतचे युद्ध आम्ही जिंकणार!

वकील : अच्छा! तिकडेही नजीबखान, बंगष, सुजाउद्दौले, हाफीज रहमत एक लाख फौजेनिशी मराठ्यांकडून ते दहा पानिपताचे मूल्य वसूल करण्यास आपली वाटच पहात आहेत!

शहा अबदाल्लीही आपली गाठ पुनः एकदा बहुधा घेतीलच! श्रीमंतानी आता आम्हांस स्वतः काय तो निरोप द्यावा की चाललोच आम्ही!

माधवराव : वकील महाशय, पानपतचे लढाईनंतर शहा अबदाल्लींना दिल्लीची बादशाही दोन दिवस देखील हाती ठेवण अशक्य झाले! नर्मदेपार होऊन नानासाहेब ५० हजार मराठ्यांनिशी त्याचे पाठीवर चालून येतच होते. अबदाल्लीच्या घरी बंड, दारी फितूर, पुढे पावसाळा, मागे मराठ्यांचा दट्ट्या; तरीही अबदाल्ली पुढे येते तर नाशच पावते. ह्यास्तव शक्ति क्षीण होऊन काबुली लगोलग माघारी गेले. अबदाल्ली जसे झुंजार तसेच दूरदर्शी; पानपत जिंकणे म्हणजे पुणे जिंकणे नव्हे हे ते मनी समजले; आणि नजराणे देऊन आपला वकील पुण्यास धाडून त्यांनी पेशव्यांशी संधि केला. त्यात त्यांनी दिल्लीच्या बादशाहीची वाटेल ती वासलात लावण्याचा पेशव्यांचा अधिकार पूर्णपणे मानला. पंजाब तेवढा अबदाल्लीकडेच रहावा असे ठरले. पण शीखांनी म्हणजेच हिंदूंनी, तोही लागोपाठ अब्दाल्लीचे हातून सोडविला; याचप्रमाणे हिंदूंची सत्ता ज्यांस तुम्ही काफरशाही म्हणता ती, नामशेष करून दिल्ली स्वतःचे हाती ठेवण्याच्या ज्या हेतूने पानिपतचे युद्ध अबदाल्लीने ठाणले, त्या राजकारणाची गोष्ट त्यांस साध्य झाली नाही. त्यातही आज तर रोहिले पठाणांचे हातून मला सोडवा असे स्वतः दिल्लीचे बादशहांनीच मराठ्यांस विनविले आहे. हे पहा बादशाही पत्र! हिंदुस्थानातील आम्ही हिंदु मुसलमान आपल्या बादशाहीचा प्रश्न आम्हांस हवा तसा सोडवू, त्यात ढवळाढवळ करण्याचा मराठ्यांशी झालेल्या त्यांच्या संधीप्रमाणे तरी अहमदशहा अबदाल्लीस लवलेशही अधिकार नाही. इतक्यावर संधि भंगूनही त्यास विग्रहच करावयाचा असेल तर त्यांनी सुखेनैव करावा. आमची इच्छा अबदाल्लीशीं मैत्री असावी. पण जर ते शत्रुत्वच करतील तर त्यासही पाहून घेऊ! हाच आमचा निरोप! हेच आमचे अंतिमोत्तर! (उठून जात जात)-

पद

लढविनची मी । अजी, सबळ, समर, धरुनि शिरी देवा ।।
सजला, धजला, मजला, वधु शतरिपु तरि वधिनचि,
अभिमुख हत, होईनचि वा ।। १ ।।
(माधवराव जातात, पडदा पडतो.)

प्रवेश ४ था

(सरदार विसाजीपंत बिनीवाले, शास्त्रीबुवा, धोंडण्णाशास्त्री, कोंडण्णाशास्त्री बसले आहेत.)

शास्त्रीबुवा : आम्ही आपणास स्पष्टच विचारतो की, पुण्यात श्रीमंतांच ब्राह्मणी राज्य आहे की कोण्या औरंगजेबाचे मुसलमानी राज्य आहे! अहो हा यशवंतराव धादांत समुद्रगमन करून ख्रिश्चन मुसलमानांच्या देशांत राहून, त्यांच्या बरोबर जेवून आलेला बाटगार त्यास श्रीमंतांनी सरदारीची वस्त्रे द्यावी काय?

कोंडण्णा : बर, म्लेंच्छदेशी जेवला तर स्वदेशी येताच गुपचूप हात धुवायचे नि मोकळे व्हायच! गुपचूप काय वाटेल ते करा. पण केलेले सांगत फिरायच! अब्रह्मण्यम्! अब्रह्मण्यम्! अहो, तो फिरंग्यांची टोपीदेखील घाली म्हणतात!

बिनीवाले : पण समुद्रगमन केले तरी त्यास सरदारी देण्यास हरकत काय! हिंदुपदपादशाहीचा तो हिंदुवीर एक एकनिष्ठ सेवक आहे!

शास्त्रीबुवा : आपणही, सरदार विसाजीपंत बिनीवाल्यांनीही, असे म्हणाव ना? अहो ज्याने समुद्रगमन केले तो हिंदुच राहू शकत नाही!

धोंडण्णा : हो, तो मुसलमानच झाला!

कोंडण्णा : तो ख्रिश्चन झाला!

बिनीवाले : तरी काय, आपण जर जन्मजात मुसलमानास किंवा टोपीवाल्यासही मराठी राज्यात सरदारक्या देतो, तर यशवंतरावासारख्या जन्मजात हिंदूस ती देण्यात काय बिघडले! जातींचे जे काय ग्रामण्य असेल त्याचा प्रश्न निराळा हा निराळा. ते पहा ते स्वतः येतातच आहेत आमच्याकडे! त्यांचे तरी काय म्हणणे आहे ते आपण सर्वजण ऐकून तर घेऊ या प्रथम. (यशवंतराव येतात) यावे, रावराजे यशवंतराव, यावे. फरांशिसांचे गव्हर्नर जनरल बहाद्दुर यांनी, तुम्ही युरोपमध्ये गाजविलेल्या कामगिरीची प्रशंसा करणारे आणि तुमचा परिचय करून देणारे जे पत्र धाडले, ते पाहून श्रीमंतांस परम संतोष झाला आणि आपण समुद्रपार होऊन, जी अपूर्व पृथ्वीप्रदक्षिणा केलीत नि युरोपातील अनेक देशांत जे पाहिले, अनुभवले, कमावले, त्याची आश्चर्यकारक माहिती आपल्या तोंडूनच थोडीबहुत ऐकावी म्हणून त्यांनी आम्हास सांगितले. तरी आमची ती जिज्ञासा आपण आता किंचिन्मात्र तरी पुरवावी.

यशवंतराव : सरदार महाशय! मी मूळचा शिंद्यांच्या पदरचा एक राऊत. पानपती शिंद्यांच्या सेनेत मी होतो नि माझ्या तरुण पत्नीसह तिची आई मराठ्यांच्या स्वारीतील अंतःपुरात राजस्त्रियांची परिचारिका म्हणून असे. शेवटच्या रणधुमाळीत मराठ्यांची सेना उधळल्यावर, स्त्रियांचे रक्षणार्थ मोठी मारहाण झाली, तीतच आम्ही घायाळ होऊन पडलो, माझी तरुण पत्नी आणि तिची आई ह्याही कट्यारी उपसून झुंजताना घायाळ झाल्या त्यांचा पत्ताच नाही. बहुधा ठारच झाल्या असाव्यात. मी दैवयोगाने

www.savarkarsmarak.com

दुसरे दिवशी शुद्धीवर येऊन पळातील काही मराठ्यांसह एका गावी आलो, तो तेथे एका गिलच्याने मला पकडून, माझे तरुण वय नि रूप पाहून मला गुलाम करून काबुलास नेले. तेथून एका अरब व्यापार्या ने मला नेऊन, एका फ्रेंच सरदारास विकले. तो फ्रेंच सरदार ममताळू आणि गुणांचा मोठा चाहता निघाला. त्याच्याच आश्रयाने फ्रेंच सैन्यात माझा प्रवेश होऊन मी लढायांतून नावलौकिकास चढलो, इंग्लंड प्रभृति अनेक युरोपीय देशांत फिरलो, अमेरिकेतही गेलो. तेथे त्या माझ्या उदार फरांशिस धन्याने, मला गुलामगिरीतून मुक्त केले. मी तसाच चीन, जपान पहात देशी फ्रेंचांचे पांदेचरीस परत आलो. त्यांनी,"रावराजे" ही पदवी देऊन माझ्या इच्छेसाठी श्रीमंतांकडे पाठविले. तो हा सेवेस येऊन सादर झालो.

बिनीवाले : आपण अमेरीकेत गेला म्हणालात, तो देश कोणीकडे आहे? या लोकांचे नाव आपल्या इकडे फारसे ऐकिवात नाही. काय शास्त्रीबुवा? पुराणात याचे काही नावबीव आहे का?

शास्त्रीबुवा : सगळे काही आहे. 'व्यासोच्छिष्टम् जगत् सर्वम्!' हिमालयांच्या पलीकडे उत्तरकुरू, त्यासच अमरकुरू म्हणत. गावंढळ लोकांनी त्या अमरकुरूचेच अमेरिका असे अडाणीरूप बनविले, दुसर काय?

यशवंतराव : ही अमेरिका हिमालयाच्या उत्तरेस नसून पृथ्वीच्या ज्या भागावर आपण रहातो त्याच्या अगदी उलट बाजूस म्हणजे एका अर्थी आपल्या पायाच्या बरोबर खाली आहे, क्वचित् पुराणात पाताल म्हणून ज्याचा उल्लेख आहे तो या लोकांसंबधी असू शकेल. काय शास्त्रीबुवा?

शास्त्रीबुवा : असू शकेल काय? आहेच! ते तुम्ही नको नव्यान सांगायला! पाताल आहे! तेथे नागराज राज्य करतात! तिथे मोठमोठे सर्प- फण्यार, मण्यार फुरशी, घोणस, नानेटी, अजगर, राजवाड्याएवढाली विस्तीर्ण भुयारे बांधून त्यांत नांदतात. कोणी आपली पुच्छें तोंडात धरून चक्रासारखे फिरतात, कोणी प्रचंड पक्ष्यांसारखे उडत राहतात. पिवळे धमक मोठेमोठे नाग आपल्या देहाची वेटोळी घालून, फणा काढून, डुलत असतात. पाताळ कुहरात सूर्यप्रकाश नाही. पण या नागांच्या डोक्यावरील तेजःपुंज मण्यांच्या प्रकाशात तिथे सर्वत्र दिव्य लखलखाट पडलेला असतो. त्यांची वारुळे इतकी लांब नि खोल असतात की, त्याच एक तोंड पाताळात तर दुसर तोंड पुण्यात! त्यातून हे पाताळीचे नाग पृथ्वीवर येऊन ऊन खात पडलेले अनेक पुण्यवंत साधूंचे दृष्टिस पडतात. पण या पाताळखंडात हे गृहस्थ जाऊन आले ही मात्र निव्वळ थाप आहे, थोतांड आहे! नागलोकी आणि मनुष्य! अहो, पाताळात द्वापारी एक भीम गेला की एक अर्जुन! कलियुगात आणि पाताळी! जाणेच शक्य नाही.

कोंडण्णा, धोंडण्णा : हो, जाणेच शक्य नाही!

यशवंतराव : तुम्ही म्हणता तशा पाताळात ते शक्य नसेल, पण मी पुराणातील पाताळाची कथा सांगत नसून मी पाहिलेल्या प्रत्यक्षातील पाताळाची माहिती सांगत आहे. तिथे आपल्यासारखेच मनुष्य राहतात, तिथे हाच सूर्य असाच प्रकाशतो. नागांचे मणि नव्हेत! फरक एवढाच की, इकडे दिवस असला की, त्या पृथ्वीच्या उलट्या बाजूस सूर्य न दिसल्याने रात्र होते. सूर्य तिकडे दिसू लागला की, इकडे मावळतो नि आपली रात्र होते.

बिनीवाले : म्हणजे? आता हा आपला भर दिवस; त्या अर्थी तिकडे भर रात्र असून लोक गाढ झोपेत असतील म्हणता! केवढ आश्चर्य!

शास्त्री : आश्चर्य! कसलं-पाखंड, निवळ थापेबाजी! म्हणे आकाशातले सूर्यनारायण पाताळात! पाताळ कुहरात सूर्य प्रकाशतो! वर्णाश्रम धर्माच्या हे साफ विरुद्ध आहे!

धोंडण्णा, कोंडण्णा : साफ विरुद्ध आहे! सूर्य प्रकाश वर्णाश्रम धर्माच्या साफ विरुद्ध आहे!

बिनीवाले : बर पण तिकडे राज्य तरी कुणाचे आहे?

यशवंतराव : युरोपियन- हे इंग्रज, हे गोवेकर पोर्तुगीज, स्पॅनिश ह्या लोकांचे!

बिनीवाले : काय? तिकडेही इंग्रजांचेच राज्य? म्हणजे हे इंग्रज असे आहेत तरी किती आणि गेले आहेत तरी कु ठे कु ठे? महाउपद्व्यापी आहे हा इंग्रज? मोठा विस्मय वाटतो.

यशवंतराव : सरदार! इंग्रज अमेरिकेत राज्य करतात हयाचा आपणास इतका विस्मय वाटतो. पण मी जर आपणास प्रत्यक्ष पुरावा दाखवून असे सिद्ध करून दिले की, ह्या अ मेरिकेतच काय, पण चीन, जावा, सयामातसुद्धा अस्सल आर्यवंशी आणि आर्यधर्मी हिंदु राजांची राज्ये होती, तर आपणास काय वाटेल?

शास्त्री : काही एक विशेष वाटणार नाही. रघु दिलीपापासून युधिष्ठिरापर्यंत आमच्या सर्व आर्य राजांनी सार्यार पृथ्वीचे दिग्विजय केलेलेच होते.

यशवंतराव : मग जर समुद्रगमन पाप आहे तर हे सारे आपले पूर्वज पापीच होते, असे ठरते नव्हे का?

शास्त्रीबुवा : मुळीच नाही, त्यांनी पृथ्वी जिंकली पण समुद्रगमन केले नाही. कारण तेव्हा पृथ्वीवर समुद्र म्हणून नव्हतेच; सारी पृथ्वी सलग होती. तो प्रत्येक दिग्विजयी ‘प्रतस्थे स्थलवर्त्मना! प्रतस्थे स्थलवर्त्मना!’

कोंडण्णा, धोंडण्णा : जितम्! जितम्!!

यशवंतराव : अहाहा! शास्त्रीबुवा, पृथ्वी जोवर सलग आहे तोवर तरी वाटेल त्या देशात गेल्याने पाप लागत नाही; जात जात नाही, इतके तरी तुम्ही मानलेत; हे तुमचे आभार आहेत. तर मग आता सिंधुनदीच्या अटकेची अटक तरी तुटली ना? ‘स्थलवर्त्मना’ का होईना पण अरबस्थानपर्यंत थेट फ्रान्सपर्यंत जाण्यात पाप नाही ना?

शास्त्रीबुवा : आम्ही तस मुळी म्हटलेच नाही! असत्यम्! अनृतम्!!

कोंडण्णा, धोंडण्णा : मनृतम्! मनृतम्!!

यशवंतराव : तुम्ही तसेच म्हटले होतेत! ही सलग पृथ्वीची अटक तुटली तशीच समुद्राच्या अटकेचीही स्थिती. कारण निदान श्रीराम तरी दशयोजन आयत, शतशोजन विस्तीर्ण असा समुद्र ओलांडून लंकेत जाऊन रावणाशी लढले, हे तर काही तुम्हांस नाकारता येणार नाही ना?

शास्त्रीबुवा : तुमच्यासारख्या वानरांनी देवाची गोष्ट कशास बोलावी! न देवचरित चरेत्! न देवचरित चरेत्!!

यशवंतराव : असो, पण आमच्यासारख्या वानरांनी वानरांची चरिते तरी अनुसरण्यास हरकत नाही! लक्षावधि वानरही समुद्र लंघून लंकेत गेले पण त्यास कोणी पंचगव्य पाजले नाही, कोणी दूषिले नाही!

बिनीवाले : काय शास्त्रीबुवा, तुमचा बुद्धिवाद नि युक्तीवाद तुमच्याच अंगाशी आला!

शास्त्री : चुलीत गेला तो बुद्धिवाद नि युक्तिवाद! वचनात् प्रवृत्तिर्वचनान्निवृत्तिः! परदेशगमन 'समुद्रयातुः स्वीकारः कलिवर्ज आहे; हा धर्म, बाकी हम कुछ नही जानते!

कोंडण्णा : हम कुछ नही जाणते!

धोंडण्णा : हम कुछ नही जाणते!

यशवंतराव : हे मात्र अगदी खरे बोललात, तुम कुछ नही जानते!!! प्रथम जमते तो, युक्तिवादच करता पण युक्तिवादात चीत होऊ लागलेत की, म्हणता आम्ही युक्तिवाद करीतच नाही.

बिनीवाले : शास्त्रीबुवा, काही झाले तरी यशवंतरावास म्लेंच्छांनी बळे बळे परदेशी नेले. समुद्रगमन पाप असले तरी त्यांचे हस्ते ते गुलाम म्हणून म्लेंच्छांनी धरून करविले ना?

शास्त्री : पण ते परत येताना तरी स्वतंत्र होते ना? मग हे समुद्रामार्गे का परत आले? दुसरा मार्ग नव्हता तर तिकडे म्लेंच्छातच का राहिले नाहीत? मग आमचे काही म्हणणे नव्हते.

कोंडण्णा : हो, हे तिकडे मुसलमानच का झाले नाहीत? मग समुद्राने परत येते तरी ते कृत्य वर्णाश्रमधर्माच्या विरुद्ध होते ना!

धोंडण्णा : हो, ते तिकडे किरिस्तावच का झाले नाहीत? हिंदु का राहिले? सनातन धर्माचा हा उपमर्द का केला?

बिनीवाले : छेः! छेः! असा युरोपातही गाजलेला हिंदुवीर आपल्या हिंदुपद पाच्छाईच्या सेवेस नित्याचा अंतरला नाही, पुनः परत लाभला हे आपल्या हिंदु राष्ट्राचे सुदैवच समजले पाहिजे. मला वाटते जातिदोषाच्या निवारणार्थ रावराजे यशवंतराव ह्यांना काही अल्पस्वल्प प्रायश्चित्त देऊन हे प्रकरणे मिटविणे राज्याच्या हिताचे आहे.

यशवंतराव : प्रायश्चित्त! सरदार, पाप असेल तिथे प्रायश्चित्त संभवते! आपल्या सदिच्छेविषयी मी आभारी आहे. पण माझ्या हिंदुराष्ट्राच्या कल्याणार्थ मी त्या सदिच्छेच्या लाभासही बळी देणार! परदेशगमन हे पाप नाही, इतकेच नव्हे तर ते हिंदुराष्ट्रास अत्यंत अपरिहार्य झालेले एक पुण्यप्रद कर्तव्य आहे, असे मी समजतो. ह्यास्तव मी

समुद्रगमनार्थ म्हणून तरी इतर कोणचे राहोच; पण नुसते तुळशीपत्राचेही प्रायश्चित्त घेणार नाही!

पद

जी कामना । मना पापची ना । गमे जी परी । पुण्या सुजाणा ।। ध्रु.।।
पडता हि काय । ती आचराया । कचरेन ना । जनधारणा ।
भिउनी जनांच्याहि मी दूषणांना ।।

सरदार, आज इंग्लंडची आहेच तशींच मिसरपासून मेक्सिकोपर्यंत, आपल्या भारतीय आर्यांची हिंदुराज्ये आणि हिंदुधर्म, फैलावली होतीं, त्याचे अवशेष मी प्रत्यक्ष पाहून आलेला आहे. ती कोणी बुडविली? मुख्यतः ती परदेशगमनबंदीची बेडी आपण होऊन आपल्या पायात ठोकून घेतल्याने! इकडून सैन्य, राजे, प्रचारक नातेवाईक देखील तिकडे समुद्रापार कोणी जाईनासा झाला. त्यामुळे, गंगेच्या प्रवाहाचा संबंध सुटताच कालवे सुकून निर्जवन व्हावे, तशीं ती हिंदुराज्ये आणि हिंदुजनता तिकडे निर्जीवन होऊन अहिंदूंनी खाऊन टाकली. महाराज, युरोपपर्यंत आपली सिंधुयाने, हिंदु आरमारे, जाऊन जगताचा व्यापार आपल्या खिशात ठेवीत होती, प्रत्येक सागरा महासागरावर हिंदुध्वज फडकावीत हिंदुवणिक निर्भयपणे प्रवसत असे. तो सारा जागतिक हिंदु व्यापार नि ती हजारो सिंधुयाने कशात बुडाली? कोण्या महासागराच्या प्रचंड वादळात? नव्हे, तर एका एका संध्येच्या पळीतील वादळात! परदेशातील पाण्याने संध्या विटाळते, मुकटा विटाळतो. विजातीयांसह खाण्याने जातच जाते, धर्मच बुडतो, ह्या खुळापायी जेव्हा रोटीबंदी नि तिच्यामुळेच पुढे समुद्रबंदीची बेडी आम्हीच आमच्या प्रगतीच्या पायात ठोकली तेव्हा तीमुळे ती आमची राज्ये नि तो सामुद्रिक व्यापार ठार बुडविला! ह्या मुकट्यापायी मुकुट दवडले!

शास्त्रीबुवा : पण धर्म राखला! संस्कृति राखली! हिंदूंना, हिंदुस्थानला अरबस्थानच्या वा पोर्तुगालच्या म्लेंच्छांचा विटाळ होऊ दिला नाही!

यशवंतराव : हाय, हाय, तेवढे देखील साधले नाही. हीच तर अत्यंत भयंकर हानि या समुद्रबंदीने झाली. अहो, जर मुसलमानांची अत्याचारी आकांक्षा अरबस्थानातच मूळ उगवली; तेव्हाच, आपले दहापाच राजकीय हेर जरी तिकडे असते, तरी आपणास ती बातमी तत्काळ कळून त्या वेळी अत्यंत प्रबळ असलेल्या हिंदु राष्ट्राने, अरबस्थानावर स्वारी करून, त्या मूठभर मुसलमानांस कळीतच चिरडून टाकले असते! अरबांचा महंमद कासम सिंधु देशावर आला, तसा सिंधचा हिंदू दाहीर अरब देशावर चालून का गेला नाही? महंमद गझनीने सोमनाथ लुटला तुम्ही मक्केला जाऊन मक्का का घेऊ शकला नाही? मुख्यतः ह्या परदेशगमन बंदीने, ह्या समुद्रबंदीने, ह्या रोटीबंदीने! हिंदुस्थानास विटाळ होऊ नये म्हणून आम्ही अरब, पोर्तुगालला गेलो नाही. पण

त्यायोगे हिंदुस्थानचाच अरबस्थान करून घेतलात, परशुराम क्षेत्राचेच पोर्तुगाल करून घेतलेत, हयाची वाट काय? मथुरेत मशिदी, दिल्लीत औरंगजेब, काशीत गोकुळी गोहत्या! मुख्यत्वे हया रोटीबंदी-समुद्रबंदीपायी बाहेरची राज्ये गेली, बाहेरचा व्यापार बुडाला, आतली राज्ये बुडाली, आतला व्यापार बुडाला आणि शेवटी ज्या मुकट्यापायी हे मुकुट दवडले, तो मुकटाही विटाळला, नव्हे, तो मुकटा म्लेंच्छांनी साफ फेडून नेला! कारण खाण्याने जात जाते या खुळचट भावनेपायीच लाखो हिंदू बाटून मुसलमान-ख्रिश्चन झाले! यास्तव ज्या घणाने भाऊंनी दिल्लीचे मोंगल तख्त फोडले, तशाच कोण्या युगप्रवर्तक घणाने रोटीबंदीची, ही समुद्रबंदीची बेडी तोडून टाकणे आमचे पुण्यकर्तव्य आहे. ते पुण्य मी पुनःपुनः आचरणार. मी संधि येताच पुन्हा पुन्हा सिंधुगमन करणार! महाराज, एवढी उत्तर हिंदची स्वारी यशस्वी होऊन, मुसलमानांची राजवट धुळीस मिळवली, की पेशव्यांची गाठ इंग्रजांशी पडणार. तेव्हा जर आजपासूनच पेशव्यांनी हजारो व्यापारी, विद्यार्थी, भूसेना, जलसेना युरोपात धाडल्या नाहीत, आपले वकील पारिस, लिस्बन, लंडन, रोम इकडे धाडून त्या युरोपच्या राजकारणाशी संधान बांधून, इंग्रजांविरुद्ध फ्रेंच, फ्रेंचांविरुद्ध पोर्तुगाल, असे उठताच त्यांच्या यादवीचा लाभ एकास उठवून, एकास बसवून घेतला नाही, त्यांची मुद्रणकला, युद्धकला, देशभक्ति, संघटना, पेचापेची शिकून त्यांच्याच दारी ठोठावल नाही, तर इंग्रज पेशव्यांस पुरून उरेल, आहारी येणार नाही, हे निश्चित. हे मी श्रीमंतांस अत्याग्रहाने पटवून ही रोटीबंदीची, समुद्रबंदीची बेडी तोडविण्याची, जगलो वाचलो तर मरेतो पराकाष्ठा करणार! सरदार, इंग्रज अमेरिकेचे राज्य करतो; हयाचा आपणास विस्मय कशास वाटायला हवा! आज तरी मराठे इंग्रजाहून राज्यशक्तीत दुर्बल नाहीत. अजूनही अमेरिका ओसाड आहे; तेथील बिनवारशी सोन्याच्या खाणींच्या रांगा आणि प्रदेशांची राज्ये अजूनही नुसत्या जाण्यावारी जिंकता येतील. फार नको, वीस हजार मराठी सैन्य नि शंभर झुंजार तारवे मजबरोबर द्यावीं, मी अमेरिकेत हिंदु राज्य स्थापून, नि सोन्याने वाकेतो भरून ती तारवे घेऊन येतो! पण प्रथम ही रोटीबंदीची, समुद्रबंदीची बेडी तेवढी तोडा!

बिनीवाले : रावराजे यशवंतराव, आपल्या हया भाषणाने आम्हांला एक अद्भुत दृष्टि लाभल्यासारखे होते आहे! लवकरच श्रीमंतांची आपल्याशी प्रत्यक्ष भेट घडेल, तेव्हा त्यांसही आपण हे सर्व निवेदावे. उत्तर हिंदच्या हया स्वारीवर एक प्रमुख सरदार म्हणून आपली नेमणूक झालीच आहे. आज आपल्याविषयीच्या आमच्या आदराचे चिन्ह म्हणून ही तरवार आपणास आम्ही भेट देत आहोत! स्वीकारावी ती! आणि निरोप घ्यावा!

(यशवंतराव तरवार घेतात. सर्व उठतात, पडदा पडतो.)

प्रवेश ५ वा

(स्थळ - कोंडण्णाचे घर)

कोंडण्णा : फुटल हो! शेवटी माझे कप्पाळ फुटल! बसल हो माझे कंबरडे बसल! अयाई! मला लढाईवर हा माधवराव धाडणार, नक्की धाडणार! मला तलवार बांधावी लागणार; मला घोड्यावर बसावे लागणार! घोडा! बापरे! त्या भयंकर प्राण्याच्या नुसत्या कल्पनेसरशीच भोवळ येते, भोवळ! अयाई!

धोंडण्णा : (प्रवेशून) अं! हे काय! ज्योतिषीबुवा, असे अगदी धाय मोकलून शोक कसला करताहात? झाले तरी काय असे?

कोंडण्णा : मित्रा, मला लढाईवर धाडण्याची सक्त आज्ञा सुटली आहे रे शेवटी! आठ दिवसांचे आत मला घोड्यावर बसता आलेच पाहिजे. ज्या चांडाळान माझी चुगली माधवरावांकडे केली असेल, त्याचेही देव वाटोळेच करील!

धोंडण्णा : आणि ज्या चांडाळान माझी चुगली माधवरावांकडे केली असेल त्याचेही देव वाटोळेच करील. कारण मित्रा मला देखील लढाईवर जाण्याची सक्त आज्ञा सुटली आहे! आम्ही थोडे फार शास्त्र पढून दादासाहेबांचे पुजारी झालो. पण त्याआधी मी वाड्यातील आचारी असे ही जुनी गोष्ट उकरून काढून मला सैन्याच्या पाकशाळेत धाडण्यात येणार. केवळ आकसाने रावसाहेबांनी माझ्या शास्त्रीपणाची अशी धिंड काढली. अकस्मात् ही आज्ञा ऐकल्यापासून माझा जीव कसा अर्धमेला झाला आहे.

कोंडण्णा : आणि माझा अर्धमेला जीव पुन्हा जिवंत होत आहे. तुझ्यासारख्या जिवलग मित्रास वाड्यात एकटाच सोडून जाण्याचे माझ्या जिवावर आले होते. पण आता तुझी सोबत मिळाल्यान लढाईवर जाण्याचे तितके जड जाणार नाही. चल, बरोबरच लढाईवर जाऊन सोबती संगतीने मरू चल!

धोंडण्णा : तरी मला वाटलेच होते. तूच हे कर्म केले असशील म्हणून! तुला मरायचेच तर मला घेतल्यावाचून तू मरणार नाहीस म्हणून! कोंडाण्णा, मी तुला स्पष्ट विचारतो की, परवा तू माधवरावांशी एकान्तात काही लाळघोटेपणा करीत होतास की नाही आणि त्या वेळी मी दादासाहेबांचे वतीने काही कट करीत आहे, म्हणून माझे नाव घेतलेस की नाही? बच्यंजी, खरे बोला नाहीतर असा तुमचा गळा घोटून..

कोंडण्णा : अरे अरे! मित्रा हे काय! हे काय? मी लाळघोटेपणा केला असे गृहीत धरल तरी साध्या लवचीक लाळघोटेपणास अशी करकच्च गळेघोटेपणाची शिक्षा! काही न्याय! जाऊ दे ते आता सारे. एकाच संकटात आपण दोघेही सापडलो आहोत खरे! आता मागच सर्व विसरून आपण दोघे मिळून राहू तर काही पुढचा मार्ग काढूच काढू. अरे, दादांचे आधाराने पेशव्यांस गादीवर चढवण उतरवण देखील आपण मागे करू शकलो. पुनः दादांचे कान फुंकून लढाईवर जाण्याचे टाळण काही कठीण नाही!

धोंडण्णा : छट् आता ते शक्य नाही, स्वारीवर गेलेच पाहिजे. आणि स्वारीवर जाण्यात काही धोकाही नाही. उलट स्वारीत जी कधी कधी चैन उडते ती स्वयंपाकघरातही उभ्या जन्मात साधत नाही. धोका स्वारीवर जाण्यात नाही; धोका लढाईवर जाण्यात आहे. ती लढाई टाळण्याची मी उत्तम युक्ती योजिली आहे. स्वारी एक वर्षतरी बुंदेलखंड ते गोकुळ वृंदावन इकडेच माशा मारीत फिरणार आहे. तोवर तीत तीर्थक्षेत्रे, लूटमार, गोपगोपी, यातच सैनिकांची नुसती चैनचंगळ चालणार. पुढे दिल्ली आणि लढाई! की मागे आपला सूं बाल्या! कारण दिल्लीकडे माधवरावांची सैन्ये लढाईत गुंतताच वाड्यात दादा बंड उभारणार हे नक्की झाले. त्यांनी बंड उभारल की त्याच्या सार्यार शागीर्दांस त्यांनी परत बोलावलेच म्हणून समज. म्हणून ऊठ नि एखाद्या खर्याड जहागिरदारासारखा तरवार कसून घोड्यावर चढ.

कोंडण्णा : तरवार कसे! घोड्यावर चढ! एक वेळ कैलासपर्वतावर चढता येईल, कारण तो स्थिर आहे. पण भरधाव भडकलेल्या घोड्यावर आठ दिवसात चढू कसा?

धोंडण्णा : ते मी शिकवितो तुला. घोड्या-तरवारीत मी शिकारीच्या वेळी दादासाहेबांस देखील हार जात नाही हे ठाऊक आहे तुला. पगार भरपूर देशील तर पाच दिवसात मी तुला घोडेस्वारींत पटाईत करून सोडतो. ऊठ, रडून काय होते आता?

वेडी : (अकस्मात् प्रवेशून) अरे, ह्या घरी कोणी पुरुष आहे काय? बाई, बाई! हा तर नुसत्या बायकांचा घोळकाच इथे जमला आहे!

कोंडण्णा : अरेरे. ही ती खुळी! अरे, मार धक्के नि दे त्या ब्यादीस हुसकून!

धोंडण्णा : थांब थांब. या खुळीला पानपतला कुठे तरी भूतबाधा झाली आहे म्हणतात. तरीही त्या भूतबाधेतच ती, लहर आली तर केव्हाकेव्हा हात पाहून भूत भविष्य असे बरोबर सांगते म्हणतात की, यंव! हात तर दाखवू ये थोडा.

वेडी : (नाचत हातवारे करीत)

सोनपत पानपत गेली गेली आमची पत
पादशहा हिंदु पत! घ्या घ्या सूड!
पण इथे काय सांगते मी ते! हा तर सगळा बायकांचा घोळका! उगी उगी छबकडी ती माझी!
(कोंडाण्णाच्या तोंडास कुरवाळते.)

कोंडण्णा : चल हट्!

धोंडण्णा : बाई. तुम्हांला आम्ही तांदूळ पैसे देऊ. पण आमचा थोडा हात पाहून काही भूत भविष्य सांगाल का?

वेडी : हो. हो. करा पाहू तुमचे हात पुढे. (त्या दोघांचा एकेक हात धरून निरखून) अगबाई, पण हे काय अशुभ! बांगड्या कुणी वाढविल्या तुमच्या हातातल्या! बांगड्या भरू हात बिनबांगड्यांचे! असे अभद्र हात कोण पाहणार ते! बर पण कपाळ तरी पाहू?

अगबाई, (किचाळून) कपाळ पांढर फटफटीत! कुंकू कोणी पुसल तुमचं? धोंडण्णास (छबकडी) ग ती माझी! उगी उगी! बायको पण बायको आहे!

कोंडण्णा : आता मात्र थोबाड रंगवून देईन अं! मला बायको म्हणालीस ते शोभेल एक वेळ, पण या आमच्या धोंड्यासारख्या धडधाकट धोंडण्णाशास्त्र्यास बायको म्हणतेस? हा पाहिलास पुरुषाचा बळकट हात.

वेडी : तर मग मेल्या तो हात जर एवढा बळकट आहे तर दाखीव त्या तुझ्या बापाला - त्या नजिबाला, त्या बंगष पठाणाला, त्या सादुल्ला रोहिल्याला! मला तो हात दाखवायचा तर त्यात बांगड्या भर नि मग दाखव! हो हो, पण तुमच भविष्य राहिलेच! (कोंडण्णास) वा! हत्तीवर बसलास की तू! पेशव्यांचे सरसेनापति तुला अंबारीत बसवून फुलांच्या माळा घालीत आहेत! तोफांची वंदना झडत आहे. तुझ्या सन्मानार्थ. (दचकून) पण हे काय? पळा, पळा आग! पेटलेत भडकलेत तुम्ही दोघेही - बागुरड्यांच अंग चिरडल! कसा फटकन मज्जा मेंदू फुटून बाहेर आला! आयायी ग! जळा मेल्यांनो! ज्या जिवाला जपता त्या सुद्धा जळा, जळा. (निसटून जाते.)

कोंडण्णा : (भयविव्हल होऊन) धोंडण्णा!

धोंडण्णा : (भयविव्हल होऊन) कोंडण्णा!

कोंडण्णा : अरे, तू देखील घाबरलास की काय?

धोंडण्णा : (घाबरून) छट्. थोडा धक्का बसायचाच अशा कृत्येस पाहून. पण तिच्या बाष्कळ शब्दांस काय मोजायचे! तुला, मला आग लागली म्हणाली. पण वेड्या माझ्या खिशातल्या या भरलेल्या चिलमीने देखील तिच्या शब्दांच्या ठिणग्यांनी पेट घेतला नाही! चल उठ, आता आपण भ्यालो की, मेलो! हं अगदी थेट जातिवंत जहागिरदारासारखा ताठ हो. हां, बांध तो शेला कमरेला! आणि असे पृथ्वी वाकवून टाकणारे पाय टाकीत ये माझ्या मागे घोड्यावर बसायला शिकण्यास!

(तो पुढे नि लेचेपेचे पाय आपटीत कोंडण्णा त्याचे मागून चालतो तोच थांबून)

कोंडण्णा : पण मित्रा, मला घोडा शिकवणार कुठे तू? उघड्या जागी नाही. पडलो बिडलो तर पोरटोर इतक्या मोठ्याने हसतील की, वाड्यात थेट पेशव्यांस ऐकू जाईल ते! तेव्हा, असे पहा, माझ्या तबेल्याच अंगण रुंद आहे तरी बंद आहे. त्यात मला शिकीव. पुनः एकदम फार उंच घोडा नको अं! हं, जा तू. सगळी व्यवस्था कर. तोवर घोड्यावर चालण्याचे आधी मी जहागिरदारासारखा पायावर चालण्याची थोडी सवय करतो (धोंडण्णा जातो) हं! हं! शेला तर ठीक शोभतो. पण लढाऊ जहागिरदार कट्यार खोवतात नाही, कंबरेस? -हे काय कट्यारीसारखे पडल आहे इथे? (उचलून)लाटणे? उत्तम! शिकताना धार लागण्याची भीति नको. न्हाव्याची मुल देखील प्रथम बोथट वस्तर्यांनी मडक्यावर हात चालवण्यास शिकतात म्हणतात. हं ताठ! असे! वाऽग

माझे छाती वा! खूप वर आलीस! हं पायांनो. झुंजार जहागिरदाराचे आहात! (आपटीत) असे (ऐटीत जातो.) (तोच आतील पडदा उघडून धोंडण्णा घोड्यासह दिसतो.)

धोंडण्णा : या जहागिरदार! वा! वाः चालतोस तर भाऊसाहेबासारखा! पण हे काय कंबरेस शेल्यात खोवले आहेस?

कोंडण्णा : हं: हं: हं:! हात कापून घेशील! तो माझा खंजीर आहे खंजीर! खर्यात खंजिराशी प्रसंग पडेतो मी हयाच खंजिराने मराठ्यांच्या सार्या् शत्रूंच्या छात्या भोसकणार! अरे , पण ते काय चिन्ह!

धोंडण्णा : तुला ज्या घोड्यावर सहज बसायला शिकता येईल असाच हा ठेंगू आणि सुंदर घोडा आणला आहे. फारच ठेंगू वाटतो की, काय?

कोंडण्णा : ठेंगू? अरे एखादा खंदा स्वारसुद्धा अशा भयंकर उंचीस नुसते पाहून देखील भोवळ येऊन पडेल! अरे हा काय घोडा, का जेजुरीची दीपमाळ! का तारवाची डोलकाठी, का नारळीच झाड? का बळीला पाताळी घालताना आकाशापर्यंत वाढलेल्या वामनाच्या पाठीचा कणा? हे बघ, असा घोडा आणा असा इतका! म्हणजे माझी मांड चळताच मला भुईवर असे पाय ज्यावरून सहज टेकता येतील इतका उंच, आणि तो भडकून भरधाव सुटला तर पाय भुईवर टेकून त्याला पायांच्या पुलातून तसाच भरधाव पुढे निघून जाता येईल इतका रुंद! घोड्याची अशी एखादी जात असेलच!

धोंडण्णा : घोड्याची तशी एकच जात आहे!

कोंडण्णा : आहे ना?

धोंडण्णा : होय, पण तिला गाढव म्हणतात! त्यावर स्वारी भरायला शिकण्याची तुझी इच्छा नसेल तर ह्याच घोड्यावर बसायला तुला शिकलेच पाहिजे! चल तर मग, हं हात दिला मी. घे उडी, घे.

कोंडण्णा : (उडी घेताना निसटून) अरे बाबा, आता थोडे तरी माझे ऐक. माझे आजोबा घोड्यावर असे, त्यांच्या वरातीत काय ते बसले होते. तेव्हा ते ज्या युक्तीन वर चढले ती सगळ्यात फक्कड युक्ति आहे. नवशिकेही चटकन् घोड्यावर बसतात तसे.

धोंडण्णा : हं वाटेल ती युक्ति करा, पण अहो रडतराऊत, घोड्यावर बसा एकदाचे! कोणती ती युक्ति?

कोंडण्णा : ही दाखवतोच अं! (आत धावत जाऊन एक घडवंची घेऊन येतो.) हं, धोंडण्णा, आता जर का तू असा हीः हीः दात काढून माझा उत्साहभंग केलास तर या खंजिराने भोसकून काढीन अं! ही घोड्यावर चढण्याची आमची आजोबांची रिकीब आहे! यात हसण्यासारखे काय आहे? तीवरून हा बघ चढलो घोड्यावर. घोड्याला हालू देऊ नकोस अं! (घडवंचीन तो घोड्यावर चढताच धोंडण्णा घडवंची दूर करितो) अरे, ती रिकीब कुठे नेतोस! अरे गेला झोक! धोंडण्णा आण घडवंची, घडवंची!

धोंडण्णा : जहागिरदारजी, आता ठोका घडवंचीस त्या तुमच्या आजोबांच्या रिकिबीस रामराम! आता सांभाळा, हाकतो अं घोडा! हट

कोंडण्णा : अरे मुहूर्तावर तरी हट म्हण! थांब पळभर, बाकी आहे मुहुर्ताला! अरे चांडाळा, झोक चालला! (घोड्याच्या मानेस घट्ट मिठी मारतो नि धोंडण्णा हट् करून घोड्यास मारतो तोच पडदा पडतो.)

प्रवेश ६ वा

(स्थळ - यशवंतरावांचे अंतःपुर.)

नंदिनी : (स्वगत) रावराजे यशवंतराव आज स्वारीवर जाणार त्यांच्या होणार्यार ह्या ताटातुटीमुळे, ही त्यांची नवयौवना नवदयिता सुशीला अशी कासावीस झालेली पाहून मलाही कसेसेच होते आहे. तिचे सांत्वन तरी काय करू? काही तरी आवडीचा विषय काढून हिचा वेळ काढला पाहिजे ते येईतो! (सुशीला येते) सुशिले, नाही आले रावराजे? अग अजून स्वारीच्या प्रस्थानाची दुसरी नौबद देखील झाली नाही, तोच कसे येतील बर? पहिला नगारा पहाट फुटताच झाल्याबरोबर जी सैन्याची सज्जता करण्यास ते गेले. ती सज्जता तर झाली पाहिजे ना? काही झाले तरी निघायच्या शेवटच्या तिसर्याष नौबतीआधी आल्यावाचून कधी कधी राहणार नाहीत ते! अग, तूच ना त्या तुझ्या सुनितीबाईच्या, तुझ्या वडील बहिणीच्या, पानपत प्रसंगीच्या धैर्यास वारंवार वाखाणतेस? मग तिच्या धाकट्या बहिणीस शोभेल असे धीराने घ्यायला नको का तुला? खरेच सुशीले, तुम्ही पुण्यास आल्यापासून गेल्या दोन-तीन महिन्यांत तुझी माझी इतकी दाट मैत्री झाली; पण, तुझ्या ताईची नि तुझी यशवंतरावांशी ओळख कशी होत गेली ते विचारता विचारता राहूनच गेले. तुझ्याआधी तुझी ताईच यशवंतरावांना दिली होती ना? तू केवढी होतीस तेव्हा? सांग ते सगळे थोडक्यात.

सुशीला : सखे नंदिनी, माझ्या चिमुकल्या जीवनाचा तो चिमुकला जुना इतिहासच मघापासून माझ्या मनापुढे सारखा उभा राहत आहे! माझी ताई पंधरासोळांची नि मी दहाएक वर्षांची असेन तेव्हा. तेव्हा यशवंतराव शिंद्यांकडचे एक राऊत होते. त्यांस माझी ताई दिली. पण वर्ष उलटले न उलटले तोच पानपतचा प्रसंग आला. मला मावशीच्या घरी ठेवून माझे बाबा नि यशवंतराव शिंदे शाही स्वारांत आणि माझी सुनीतिताई नि आई राजस्त्रियांच्या परिचारिका वर्गात अशी पानपती गेली. तो तिथे प्रळय झाला. बाबा झुंजीत ठार होऊन पडले, यशवंतराव घायाळ होऊन पडले, माझी आई नि सुनीतिताई, मेल्या गिलच्यांनी मराठी स्त्रियांवरही हल्ला केला तेव्हा झुंजत रणीच राहिल्या, ठार झाल्या की काय तो पत्ता नाही. पण त्या धामधुमीत सुनीताताईन भयंकर घाव लागलेला असता एका राउताहाती मावशीला निरोप धाडला की, तिची आशा सोडावी आणि यशवंतराव परत आल्यास त्यांसच मला, ह्या तिच्या धाकट्या बहिणीला देण्यात यावी. ह्या निरोपाची खूण म्हणून तिने ही मुद्रा धाडली. ह्या मुद्रेसह तो निरोप मावशीस मिळाला. पण १० वर्ष यशवंतराव बेपत्ता होते. पुढे पराक्रमाने रावराजे होऊन गेल्या वर्षीच मावशी आजाराने मरणोन्मुख असता ते अकस्मात् दाराशी येऊन थडकले. मावशीने त्यांना तत्काळ ओळखले, माझा हात त्यांचे हाती त्या ताईच्या निरोपासह दिला नि मावशी पण हे जग सोडून गेली. आणि

आता तो हा माझा कांतही, मागे जसे माझ्या ताईस, तसेच आज मलाही एकाकी सोडून त्याच पानपताकडे तशाच एका भयंकर लढाईवर जात आहे!

(पद)

त्यजुनि सखा । समरिं आज जाई, गे ।
सोसु विरह कैसा पलपल दिनरात हाय हाय ।।
मी, देइ हसतवदनि निरोपा ।
परि गे हृदयि रडत धायधाय ।। १ ।।

अग, पण हे आलेच रावराजे बघ! थोडीशी आत होशील का अशी?

(नंदिनी जाते. यशवंतराव येतात.)

यशवंतराव : सुशीले, अहो सरदारीणबाई, आता सरदारपणाला शोभेल असा उत्तेजक निरोप द्यावा आम्हांला! स्वारीतील झाडून सारा दळभार शस्त्रास्त्रांनी सज्ज झाला. प्रहर अर्ध प्रहरात प्रस्थानाचा तिसरा नगारा झडताच पुढचा पाय पुढे टाकून आम्ही उत्तर हिंदवर चालून जाणार! आता तो मधला वेळ तेवढा केवळ तुझा नि माझा. तर चल ये, वीरकर्तव्याच्या सुटीत हसत खेळत आणखी दोन प्रेमाचे शब्द बोलून घेऊ. ये हं, तशीच उभी रहा पाहूं! अहाहा खरेच सुशीले, अग आनंदाची बातमी ती सांगायची राहिलीच! सखे, तुझी हरवलेली ताई मला पुन्हा सापडली. अग खरेच! तुला देखील मी ती प्रत्यक्ष दाखवली तर काय देशील?

सुशीला : हे काय अद्भुत सांगतोस सख्या!

यशवंतराव : अद्भुत कशाचं? तुझ्या ताईला प्रत्यक्ष बघ! मग तर झाले ना? ये, अशी इकडे ये. (आरशासमोर येताच) बघ! ती बघ तुझी ताई! माझी हरवलेली सुनीति! ती लवलवती तरुण तनुलता, ती सुबक हनुवटी, ते हसत मुख, लाजली, लागली लपायला, झाली पाठमोरी?

सुशीला : इश्श! असे फसवायच अं मला!

यशवंतराव : वा! तू मला फसवतेस की मी तुला! सुशीला असून सुनीति दिसतेस! खरेच, तुझ्या या नितळ गोर्‍यार अंगी तुझी ताई ओतप्रोत भरून किती खुलून दिसते आहे! जशी काचेच्या शुभ्र पात्रात गुलाबी मदिरा; जशी स्वच्छ आकाशात उषा!

(पद)

आकाशी काय उषा उगवता खुलावी ।
मदिराची काचेच्या कुपित की गुलाबी ।
मोत्यांतुनि आरक्तिम कान्ति जशि डुलावी ।
नवती तव तनुलताही त्यासची तुलावी ।
विरत तपस्याहि जिच्या रतिसुखा भुलावी ।। १ ।।

सुशीला : खरेच का मी अगदी ताईसारखी, त्या पानपती पडलेल्या तुमच्या वीरांगनेसारखी दिसते?

यशवंतराव : अग, अगदी सारखी नसलीस म्हणून काय झालं? पानपती पडलेल्या भाऊंचे, जनकोजीचे, यशवंतराव पवारांचे तोतये जे जिकडे तिकडे उठले आहेत ते तरी कुठे अगदी थेट त्यांच्यासारखे दिसतात! तसा तुझ्या ताईचाही एक तोतया तू! फरक इतकाच की, त्या सार्या तोतयात हा तोतया पक्का बिलंदर निघाला. तिचे सरदारपद कसे अचूक पटकावले!

सुशीला : असे लागट काही मी बोलून देणार नाही अं! माझ्या ताईसारखे माझे रूपगुण नसूं द्यात, पण काही झाले तरी मी तिची तोतया नाही, प्रतिनिधि आहे प्रतिनिधि! ही पाहिलीत तिची मुद्रिका! ह्या मुद्रेने तिचे सारे अधिकार तिने मला दिले आहेत!

यशवंतराव : होय ना? तर मग त्या वीरांगनेच्या प्रतिनिधीस शोभेल असे ते अधिकार बजाव पाहू आताचे आता! पानपती जाताना, तिने जसा मला हसत निरोप दिला, तसाच आता पानपतच्या सूडासाठी जाताना, सखे, तूही दे चल! वीरांगनेसारखी हसत हसत मला लढाईवर धाड!

सुशीला : वीरा, वीरांगनेसारखी मी तुला लढाईवर धाडते, पण हसत हसत मात्र नव्हे! तू किती जरी मारून मुटकून मला अशी वीरांगना बनविलीस, तरी मी मूळची एक नुसती अंगना, एक अबला आहे! सजणा, सजणा तुझे जायचे नाव निघताच माझा जीव कासावीस होतो त्याला काय करू? सुशीले! सुशीले’ म्हणून वरचेवर येणारी अशी मोहक हाक ऐकण्याची माझ्या श्रवणांना, तुला डोळे भरून पाहण्याची माझ्या नयनांना, तुझ्या जिवलग जवळिकेची माझ्या जिवाला लागणारी ही तिहेरी तहान, जिवलगा, तू दूर जाताच मी कशी सहन करू? हे माझे डबडबलेले डोळे तू आज जसा माझ्या पदराने पुशीत आहेस तसे उद्यापासून कोण पुशील? त्यातही ज्यांनी सख्याच्या संगतीचे सुख मनसोक्त चाखले त्या सुखावलेल्या दयिता आपल्या दयितास हसत हसत दूरदेशी धाडोत, पण प्रणयाचा परिचयही जिला पुरता झाला नाही त्या मला, तो माझा प्रियकर लढाईवर जाताना सुखाच हसू येईल तरी कसे?

(पद)

दूरदेशि तू जाशि प्रियकरा । माझे ।
व्याकुल होती प्राण ।।
नवतीच्या मी मद्यें भरिला प्याला करू जो पान ।।
तव विरहाच्या येत्या पायी जात लवंडूनि हा न ।।

आता हसर्याय आसवांनी नव्हे तर हळुवार आसवांनी भरलेल्या ह्या माझ्या हृदयाच्या विव्हल प्याल्यावाचून, प्रियकरा, मजजवळ तुला जाती भेट देण्यास दुसर काहीच उरल नाही!

यशवंतराव : हाय हाय! सखे सुशीले, तुझ्या विरहाने उचंबळून येणार्या ज्या माझ्या शोकाला मी विनोदाच धरण बांधण्याचा इतका वेळ जाणून बुजून प्रयत्न केला, त्या शोकाचा पूर त्या धरणासच वाहून नेत माझ्याही जिवाला शेवटी पार बुडवू लागला आहे! पण काय करू? तुला सोडवत नाही म्हणून लढाई सोडून इथेच राहू तर

सुशीला : छे छे! वीरा, हे काय बोललात! तुम्ही राहू म्हटलेत तरी मी तुम्हांस राहा म्हणणार नाही! तुमच्या वियोगाने या डोळ्यांतून नुसते पाण्याचेच अश्रु वाहतील, पण अविधान पानपती हिंदूंचा मोड केला असताही, हिंदु त्याचा सूड घेण्याचे सोडून बाईलवेडे होऊन घरीच दडून बसले असे जग जगी आणि मन मनी म्हणताना मला ऐकू येईल तर त्या लाजेने ह्याच डोळ्यांतून रक्ताचे अश्रु वाहतील! तुम्हांला लढाईवर जाण्याचा हसता निरोप आम्हा अबलांना देता आला नाही तर, हिंदुवीरांनो, तुम्हा प्रबलांना तो मिळेल तसा घेता तरी आलाच पाहिजे! शतद्रु-सिधूंचा अफाट जलौघ ओलांडणारे तुम्ही वीर , अबलेच्या आसवांची ही सुतासारखी हळुवार जलधार तुमची वाट काय अडवणार? ओलांडा ते हृदयाचे पळीभर पाणी, नि हिंदु वीरांनो जा! भाऊंचा सूड घ्यायला, पानपतचा सूड घ्यायला, हिंदूंचा सूड घ्यायला जा! जा!

यशवंतराव : वा, सखे वा! आता मात्र तुझ्या ताईची वीरांगनेची, खरी प्रतिनिधि तू शोभलीस! (कूचाची नौबत मधून मधून झडू लागते.) ही पहा कूचाची नौबत झडू लागली. आता गेलेच पाहिजे आम्हांला! ये, सखे ये, नि सोड आता! जातो अं!

सुशीला : थांबा, ही पंचारती तेवढी ओवाळून झाली की मग जा! (पंचारती ओवाळीत) हं, यावे आता! सख्या, पण लढाईवर देखील शक्यतो जिवास जपावे अं! स्वारीच्या टप्प्याटप्प्यातून मला बातमी सारखी धाडीत जायचे बर का! थांबा, पायाचा अंगारा तेवढा घेऊ द्यावा! आणि आता तुमच्या सुशीलेचा शेवटचा-

हा नमस्कार घ्यावा! अहो पतिदेवा ।
दासीवरती असे तसाची लोभ असो द्यावा । नमस्कार घ्यावा ।।
हा नमस्कार घ्यावा । प्रिय पतिदेवा ।। १ ।।
पाठवण करी आठवण धरी स्नेह न विसरावा ।। प्रिया, पतिदेवा ।। २
वीरश्रीच्या वीरा करु तव वीरभद्र हेवा ।। पूज्य पतिदेवा ।। ३ ।।
बघा न मागुति पुढचा पुढती, पाय रणी ठेवा ।। पूज्य पतिदेवा ।। ४ ।।
हिमालयावरि हिंदुध्वज हा वीरा रोवावा ।। अहो पतिदेवा ।। ५ ।।
वाण सतीचे घेउनि पाहिन वाट येशि केव्हा ।। प्रिया, पतिदेवा ।। ६ ।।
अश्रूंमाजी निरोप देते अश्रु पुसुनि घ्यावा ।। प्रिया, पतिदेवा ।। ७ ।।
हा नमस्कार घ्यावा! अहो पतिदेवा ।। ८ ।।

(पुनः नगारे होतात. यशवंतराव हाताने खुणवीत निघून जातात.)

(पडदा पडतो.)

www.savarkarsmarak.com

प्रवेश ७ वा

(स्वारीच्या कूचाची पहिली नौबत वाजत आहे. मध्यभागी उभ्या असलेल्या ध्वजाजवळ येऊन शिंगाडे रणशिंग वाजवून जातात तोच माधवराव, महादजी बिनीवाले, होळकर, यशवंतराव प्रभृति सरदारांसह येतात.)

माधवराव : चोपदार, पहाट फुटताच स्वारीच्या प्रस्थानाचा पहिला दुंदुभि मघा झडल्याबरोबर, सारी छावणी खडबडून ऊठून सज्ज होते आहे ना? ती पहिली पाहणी करून आलेत?

चोपदार : हां जी सरकार! उत्तर हिंदवर मराठी सैन्य चालून जाण्यासाठी नुसते तरवारले आहे. कूचाची पहिली नौबत झडताच एकाहून एक आगळे, कोणी दस हजारी, कोणी पाच हजारी, कोणी हजारी अशा पथकांचे सरदार, रणावेशाने फुरफुरत मस्तकी तुरे, कलग्या, अंगी कवचे, हाती पट्टे, भाले, तरवारी, कंबरेस शेले कसून, रणशस्त्रे नि रणशृंगार कटितटीस चढवून आपापल्या सैन्यातून स्वारीची सिद्धता कडेकोट करवीत फिरू लागला. अगणित अश्वारोही शिलेदार बिरुदे बांधून बरच्या, बिचवे, बंदुका नीटनेटक्या सावरून, शिरी फेट्यांचे लफ्फे सोडून, घोड्यांचे पाठी जरीबादली पाखर टाकून, पायी तोडर बांधून थयथय नाचणार्याे घोड्यास थोपटीत उभे आहेत. वर हौदे अंबार्याख रत्नांच्या मुक्ताभरणी झालरी, गंडस्थली चित्रविचित्र आभरणे अशा थाटाने गजभार ठायी ठायी थाटत आहे. तोफखाना हजार हजार, जेजाला सुतरनाले, थोरली भांडीं, कुणी दशघ्नी, कुणी शतघ्नी एकूण हजार आवाज, हेकल्या गाड्यांवर चढवून नोकझोक ठाकठीक करीत यंत्रव्यूह पसरीत आहे. पथकापथकांचे ध्वजधर भगव्या भरजरी उंच उंच ध्वजाचे फवारे सोडून आपआपल्या ठायी उभारीत आहेत. सिंधी, सोरटी, वंजारी देशोदेशीचे सौदागर बोजे गल्ले दाणा बांधून उंटे तट्टे बैल लादीत आहेत, जिनबंदी करून बिनीवाले सरसावून आहेत. ताशे, मर्फे, नगारे, नौबती, रणढोल रणशिंगे ठायीठायी तुंबळ तुडूम गाजत वाजत आहेत. पायदळ, घोडदळ, तोफखाना सरदार सैनिकसुद्धा अवघा दळभार उत्तर हिंदवर चढून जाण्यास तरवारला आहे. प्रत्येक मराठ्याचे अंगी वीरश्रींचे वारे, हृदी पानपतचा सूड, हाती पोलादाची धार संचरत, सळसळत, तळपत आहे!

माधवराव : उत्तम! आता सरदार हो, आम्ही देव मस्तकी धरून ही होड तर आरंभिली! उत्तर हिंदवरच्या ह्या स्वारीचे सेनापतिपद आम्ही आपले धुरंधर सरदार रामचंद्र गणेश कानडे यांस दिले आहे. स्वारीचा कारभार विसाजीपंत बिनीवाले पाहतील. आता ही एक लाख सेना सांगाती घ्या नि जा, अविंधांचे कंदन करा जा! पानपत झुंजणे तर कठीण होतेच, पण पानपतचा सूड झुंजणे अधिक कठीण आहे. पानपतपूर्वी उत्तर हिंदमध्ये मराठ्यांचा दरारा होता. पण मागे पानपती आमच्या सेना उधळल्यामुळे आज सार्या. उत्तर हिंदमध्ये मराठ्यांस कोण मोजतो अशी धुंद माजली आहे. नजीबखान केवळ

साप. वरवर तसाच मऊ, तसाच लवचीक, तसाच लपंडावी पण दंशाचाही तसाच विषारी! केव्हा निसटेल, केव्हा उलटेल नेम नाही. पानपतचा हाडवैरी तोच, नि बंगष नि हाफिज त्यांशी राजकारणी अनुकूल तरच मंत्रबळे कैचीत राखावे. पण उपयोग संपताच छाटून साफ बुडवावे. शाह अबदाल्लीस शिखांचा पेच आहे पण तो जातीचा झुंजार, महासाहसी अटक उतरून अकस्मात् विजेसारखा कडकडून कोसळण्यास प्रसंगी सोडणार नाही. हे सारे अवघे पठाण रोहिले एक होऊन झुंजू म्हणतात. त्यातही पानपतच्या वेळी नव्हता असा जो एक नवीनच शत्रु आज मराठ्यांच्या विरुद्ध दिल्लीच्या राजकारणास खेळवू पाहत आहे; त्या इंग्रजांचाही त्यांस आंतून पक्का पाठिंबा आहे. स्वतः बादशहाच आज इंग्रजांचे आहारी पडू पाहतो. त्यास हरप्रयत्ने युक्तीने, वा शक्तीने, एकास उठवून, एकास बसवून; इंग्रजांहातून सोडवावा. तो त्यांचे हाती राहिल्यास त्यास पुढे करून इंग्रज मराठ्यांविरूद्ध मोठे खूळ उभारील; दिल्लीत शिरेल. इंग्रज चढी लागला आहे. दिल्लीत प्रवेशल्यास उखडणार नाही. तरीही इंग्रज समयज्ञ! मराठ्यांचा अवघा दळभार निकरावर येताच तो आज तरी रणी झुंजू येणार नाही. येवढ्यावर झुंजू आला तर झुंजावेच. आता जो समोर येईल त्याचे एक घाव दोन तुकडे हाच बाणा! तो पहा शुक्राचा तारा. पानपती हाणामारा करीत भाऊ तरवार उपसून गिलच्यांत पायउतारा शिरले तेव्हा त्यांचा क्रोधाचा नेत्र जसा तळपत होता तसा तळपत आहे. टक लावून तुम्हांकडे पहात आहे. हा पहा हिंदुपदपाच्छाईचा हिंदुध्वज! हयाच्याच सन्मानसंरक्षणार्थ भाऊ पानपती पडले! आज मराठ्यांच्या बखरीचे शेवटचे वाक्य 'मराठे पानपताची लढाई हरले' हे आहे. हे शेवटचे वाक्य राहिले तर, हिंदूंची जी जी पिढी ते वाचील तिचे तिचे तोंड काळेठिक्कर पडेल! मान मुसलमानांपुढे लज्जेने वाकेल! तरी आज असे लढा, पानपताचे असे उट्टे काढा, मोंगली सत्ता नित्याची अशी पालथी घाला की, बखरकारांस पुनः पुढे लिहिणे भाग पडावे की 'मराठे पानपताची लढाई हरले! पण मराठ्यांनी शेवटी, दिल्लीची मोंगल बादशाही धुळीस मिळवून, पानपतचे युद्ध जिंकले!' हे यश संपादू तरच तुम्ही आम्ही शिवछत्रपतींचे वंशज! हया आशेने, त्या छत्रपतींचा, हा हिंदुध्वज, आम्ही आज तुमचे हाती देतो! आता हयाची लाज तुम्हांस!

(सारे सरदार खड्गे उपसून 'हरहर महादेव' गर्जत त्यास खड्गाची वंदना देतात.)

बिनीवाले : आम्हा सार्याउ सरदारांचा मानस हाच की, पानपती ज्यांनी ज्यांनी मराठ्यांविरुद्ध डोके उचलले, घातपात केला; त्यांचे त्यांचे पारिपत्य पुरतेपणी होऊन सारी मोंगल बादशाही हिंदुमय करून भाऊंची अतृप्त इच्छा पुरवू. पानपताचा सूड घेऊ; तरच दक्षिणेत परतू! छत्रपतींचे आशीर्वाद शिरी, श्रीमंताची वीरश्री अंगी आणि हिंदुपदपाच्छाईचा हा भगवा जरीपटका, हाती असल्यावर, अटक देखील आम्हांस अटक करू शकणार नाही.

सुभेदार मल्हारराव होळकर म्हणतच असते की, एक वेळ हिंदूंचे मुसलमान होऊ पण अटक उतरून थेट रूमशामवर चालून जाऊ!

यशवंतराव : पण मी म्हणतो की अटक उतरण्याचे सुभेदारांचे भविष्य खरे करूनही अटक उतरताच हिंदूंचे मुसलमान होण्याचे सुभेदारांचे भयही खोटे ठरवू! जर रूमशामच्या अहिंदूंना अहिंदु राहूनही सिंधूची अटक ओलांडून हिंदुस्थानात येता येते तर हिंदूंनाही, हिंदू राहूनही अटक ओलांडून रूमशामवर चालून जाता आलेच पाहिजे. हिंदुत्वाच्या पायात आमच्याच हस्ते आम्ही ठोकलेली ही अटकेच्या अटकेची, ही सिंधुबंदीची, ही रोटीबंदीची बेडीच आम्ही ताडकन् तोडू तर आम्ही हिंदुही राहू आणि रूमशामवरही चालून जाऊ!'

''सबभू है गोपालकी उसमे अटक कहाँ ।।

जिसके मनमे अटक है वोही अटक रहा ।।''

माधवराव : भले वीर, भले! अशाच निष्ठेने जा, झुंजा! याउपर घडेल ते यशापयश ईश्वराधीन. तो बोल तुम्हांआम्हांस नाही. उचला तर मग हा पैजेचा विडा, गर्जा हरहर महादेव आणि घ्या आमचा निरोप!

(नगारे, शिंगे वाजू लागतात, सरदार विडे घेऊन हरहर महादेव गर्जतात. पडदा पडतो!)

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक

अंक दुसरा

प्रवेश १ ला

(नजीबखान, हाफीज रहमत, अहंमदखान बंगष दिल्लीचे बादशाही खलबतखान्यात बसले आहेत.)

नजीबखान : रोहिलांके मातबर सरदार हाफीज रहमतखानजी, और पठाणी सरदारोंके सिरताज अहंमदखान बंगषसाहेब! पानपतच्या धुमाकुळीत भाऊसाहेब पेशवे यांचे भयाने दिल्लीहून शाहअलम बादशहा पळून गेले ते अजून आज दहा वर्षे होत आली तरी अलाहाबादेसच आहेत. पानपताला मराठ्यांची जबरदस्त नामुष्की होऊन अहमदशहा अबदाल्ली फत्ते पावले. पण त्यासही दिल्लीचा बंदोबस्त करवला नाही. तरीही मोंगल बादशाहीच्या ह्या सेवकाने समशेरीच्या बळाने बादशाहीच्या गैरहजेरीतही आजवर दिल्लीवर इस्लामी झेंडा कसाबसा फडकत ठेवला. पण त्या मराठ्यानी पानपतच्या पराभवासही पचवून नि पुनः शिरजोर होऊन आज उत्तर हिंदवर स्वारी चढविली आहे त्यांचे वाटेत मी जाटांस आडवे घातलेच आहे पण तिकडे अलाहाबादेकडे बादशहा घाबरून जाऊन मराठ्यांचेच साह्य घेऊ पहातात! जर का बादशहा पुन्हा मराठ्यांच्या हाती पडला तर पानपतला मराठ्यांचे हाडवैर ज्या तुम्ही आम्ही संपादिले त्या सार्यांलचा सत्यानाश होईल! हे भयंकर संकट टाळावे कसे ते तुम्हीच सांगा

बंगष : ऐ इस्लामी सलतनतके मातबर सरदार, मोंगली तख्तके ऊपर बादशाहोंको चढाने उतारनेवाले हिमत बहादर सरदार नजीबखानसाहेब, मराठोंके नामसे आप इतने क्यो घबराते हो! मेरे पचास हजार पठाण जबतक जीते हैं तब तक मरहट्टे किस चिडियेका नाम हैं? यह दिल्लीका मोंगल बादशहा शहाअलम यदि नामर्दगीसे इस वख्त मराठोंको मिल जायेगा तो मै सचमुच बाबरके मोंगल खानदानको हटाके, इस दिल्लीके इस्लामी तख्तपर पठाणोंके सरताज शाह अबदाल्लीको बिठवायेंगा, नही तो मै खुदही अपनी पठाणी बादशाहत कायम करूंगा! पानपत पठाणोंनेही जीता है! यह बादशाहत असलमे तो पठाणोंकीही है!

हाफीज रहमत : खामोश! बंगषखान, यह रोहिलोंकी समशेर मेरे हाथमे जबतक चमकती है तबतक तो दिल्लीमे होएगी तो रोहिलांकीही बादशाहत होएगी, पठाणोंकी नही! पानीपतकी लडाई हम रोहिलांने जीती, पठाणोंने नही!

नजीबखान : पानपतची लढाई खरोखर सांगायचे तर अजून कोणीच जिंकली नाही! पानपतचा सूड उगवण्याची धमक जोवर मराठ्यांत आहे तोवर पानपत तुम्ही जिंकले नाही. इसलीये अब, सब सच्चे दीनदार मुस्लिम बहादरो, आपसके झगडे छोडकर पहले इस काफरोंके जोरको कुचल लेना चाहिये!

बंगष : ऐसीही बात है तो मै आपको एक साफसाफ सवाल पूछता हूं. आपण मराठ्यांच्या साह्यास स्वतःची एक लहानशी फौज धाडली आहे हे खरे का? मराठ्यांनी आपणास मागे जिवंत धरून सोडले तेव्हापासून आपण मराठ्यांची धास्ती खाल्ली आणि म्हणूनच आता आतून त्यांच्याशी होळकरांच्या वतीने सूत बांधून, प्रसंगी स्वतःचा जीव वाचवू पाहत आहा अशी आम्हांस जबरदस्त शंका येत आहे! आपला कपटी स्वभाव महशूर आहे!

नजीबखान : मेरे प्यारे बंगषखानजी, मी कपट केले असले तरी ते इस्लामाच्या शत्रूंशीच होय! होळकरांचा मी मानसपुत्र म्हणवून घेतले म्हणूनच पूर्वी होळकरांस सपशेल तोंडघशी पाडू शकलो. तशीच मी ही एक मूठभर लष्करी फौज मित्र म्हणून मराठ्यांचे साह्यास धाडली असल्याने ते असावधपणेच मजकडे येतील आणि मागे जसा मी दत्ताजी शिंद्यास कोंडला तसाच ह्या मराठी फौजांनाही चुचकारीत, कोल्हा सिंहाच्या गुहेत अचानक सोडावा, तसे तुमच्या कैंचीत कुठेतरी अचानक आणून सोडीन! राहिला बादशहाचा प्रश्न, पण ते मराठ्यांस बोलवीत आहेत हे कळताच मी इंग्रजांस उठविले. त्यांनी बादशहास मराठ्यांविरुद्ध साह्य देतो म्हणून सांगताच सुजाउद्दौलाही धीर धरू लागले. तेव्हा जाटांनी मराठ्यांस आडवले आहे तोच तुम्ही फौजबंद होऊन यावे. तिकडून अबदाल्ली, इथे आपण, खालून बादशहास घेऊन सुजा नि इंग्रज, असे चढून येताच मराठे चटणीलादेखील वाट्यास येणार नाहीत.

बंगषखान : शाबास है, ऐ मसलती मातबर, शाबास! बस. मै मेरी पचास हजार पठानोंकी फौज अभीके अभी दोआबमे जाके खडी कर देता हूं! मरहट्टे दिल्लीमे काफरशाही कायम करना मंगते है! मै उनको जलदीही बतादूंगा की इस्लामी शेर की गुहा है यह दिल्ली-

हाफीज : जिसके सामने आतेही मरहट्टे बन जायेंगे बिल्ली!! मराठे बुतपरस्त काफर! क्या इस फत्तरको पूजनेवालांको कभी भी दीगदार बुतशिकन मुस्लिमोंके ऊपर फत्तेह मिल सकती है?

नजीबखान : कभी नही! अब जाइये, दीने इस्लाम के महावीरों अपनी फौजे सजधजके इस मुस्लिम सलतनतके बचावके लिए बिजलीके वेगसे दौड आयिये, जायिये.

प्रवेश २ रा

नजीबखान : (स्वगत) शाह अबदाल्लीची इतकी पायधरणी केली पण अजून त्यांचे काहीच उत्तर येत नाही. केवळ एक वेळ काहीच उत्तर आले नाही तरी चिंता नाही. अबदाल्ली येणार येणार अशी नुसती भुमका जरी सारखी उठत राहिली तरी मराठे वचकून राहतील पण जर का अबदाल्ली येतच नाहीत असे उत्तर आले तर मात्र प्रसंग कठीण गुदरणार! जाटांनी दिल्लीच्या वाटेत आडवे येऊन मराठ्यांशी झुंज ठाणली आहे तोच-

चोपदार : (प्रवेशून) सरदारसाहेब! मराठ्यांच्या छावणीतून पक्की बातमी आली आहे की, शाह अबदाल्लींनी आपण मराठ्यांशी मित्रत्वानेच वागणार आणि झालेला संधि मोडणार नाही असे आश्वासन मराठ्यांचे सरसेनापति कानडे यांस धाडले आहे.

नजीबखान : जाव! मराठे बडे सैतान है! हमको नाउमेद करनेके लिए ऐसी झूटी बाजारगप्प हरवक्त उडाते रहते है!

चोपदार : और आपकोभी शाह अबदाल्लीके तरफसे यह सरकारी लिफाफा आया है. (पत्र देतो नि जातो.)

नजीबखान : (पत्र वाचून) क्या? अबदाल्लीसरीखा शहानशहा भी मराठोंसे सचमुच डर गया! दिल्लीच्या राजकारणात मराठे नि तुम्ही आपले काय ते पाहून घ्या; त्या प्रकरणी काबूलचे सरदार मराठ्यांशी वैर करीत नाही असे हे मला साफ उत्तर अबदाल्लीने धाडावे आं? मराठ्यांस दिल्ली मोकळी करून द्यायची होती तर दिल्लीच्या राजकारणात पानपतचे वेळी तरी त्या घमेंडखोर अबदाल्लीने नाक का खुपसले! आणि आम्हांस मराठ्यांचे हाडवैरी बनवून आता असे साफ तोंडघशी का पाडले? अच्छा, जाट काही झाले तरी आणखी तीनचार महिने मराठ्यांस गुंतवून ठेवतीलच. तोवर इंग्रजांसह बादशहास दिल्लीस आणावे. बंगष नि हाफिज, त्यांच्या प्रचंड फौजांनिशी तोवर येतीलच.

चोपदार : (प्रवेशून) हुजूर! बाजारमे तमाम मुसलमान बडी खुशी कर रहे है! जाटोंने किसी बडी लडाईमे मराठोंको नेस्तनाबुत किया ऐसी अफवा बडी जोरसे फैली है!

नजीबखान : शाबास! जाव! जाट सचमुच बडा बहाद्दर है! आता मराठ्यांशी मी अजून चालविलेले मैत्रीचे सोंग सोडून उघड जाटांस मिळावे हेच उत्तम! बाजारी म्हणून ज्या बातमीस आम्ही म्हणतो ती पुष्कळदा सरकारी बातमीहूनही येण्यात अधिक चपळ आणि माहितीने अधिक भरपूर असते! जाटांनी मराठ्यांचा मोड केला असलाच पाहिजे! ही बाजारबातमी खरी असलीच पाहिजे!

दु. चोपदार : हुजूर, बाजारात हिंदुलोक म्हणतात, कोणच्या तरी मोठ्या लढाईत मराठ्यांनी जाटांचा पुरता मोड केला!

नजीब : ऐ गवार! बाजारात पाचशे सच्च्या झुठ्या खबरी पाच पळात बोकाळून जातात! ही खबर खरी की खोटी याचा नीट शोध केलास? नाहीना? तो ऐ कमबख्त जाव, और पहिले वह दर्याफ्त करो. बाजारगप्पांवर आम्ही सहसा विश्वास ठेवीत नाही! जाव! (तो जातो.)

प. चोपदार : (पुनः प्रवेशून) हुजूरके सेवामे आग्रेसे यह सरकारी लखोटा आया है! (पत्र देऊन जातो.)

नजीबखान : (वाचून) या अल्ला! या खुदा! इतक्या धडाक्याने मराठ्यांनी जाटांच्या त्या जबरदस्त फौजेचा पुरता फन्ना पाडला तरी कसा! क्या? खुद नवलसिंग जाटच मराठ्यांचे हाती पडला आणि मराठ्यांनी दिल्लीवर ढाला फिरवल्या देखील! ऐ नजीबखान! अब तेरी जान? तेरी जान अब मराठे नही छोडेंगे! पळून जावे? कुठे? बंगषकडे? पण पाठोपाठ मराठ्यांचे शिकारी कुत्रे माझी कुतरओढ करतील. तेव्हा कुठे लपू? दिल्ली लढवू? अक्सर बेवकूफीकी बात. त्या मराठी फौजांच्या प्रचंड लोंढ्यापुढे दिल्लीची ही बादशाही नामर्द फौज गवताच्या काडीसारखी वाकून वाहून जाईल आणि पुनः लढताना जर मी सापडलो तर भुक्कडातील भुक्कड मराठाही ‘पानपताचा सूड’! पानपतचा सूड!’ म्हणून गर्जत माझे राईराई एवढे तुकडे करण्यास चुकणार नाही. अफसोस! अफसोस! अब दूसरा कुच तरीका नही! ऐ नजीबखान!! अब जो तेरेको बचानी होगी तेरी जान, तो मरहट्टोंके पावपर रख दे तेरी तरवार और तेरा म्यान! हां, हां, होळकरांस अचानक शरण जाव, म्हणजे माझा तो शिरच्छेद तरी होऊ देणार नाही खास! आपण मित्र म्हणून मराठ्यांकडे धाडलेल्या आपल्या फौजेचाच आंशिक जय आहे असे ढोंग करीत मराठ्यांना आपण होऊन जाऊन भेटावे, ते वर्दळीवर आल्यास साफ पाय धरावे, जिवावर आले ते शरणाच्या शेपटीवर गेल्यास ठीकच! जगलो तर ह्या शरणाचा वचपा खुद्द माधवरावांच्या मरणानेच काढीन! अजूनही काढीन! पण ते पुढचे पुढे.

प्रवेश ३ रा

(महादजी शिंदे, बिनीवाले, तुकोजीराव होळकर, जाटांचे देशी छावणीत बसले आहेत.)

बिनीवाले : सरदार हो, पुण्याहून उत्तर हिंदवर चालून आल्यास आपणास उणे पुरे वर्ष होत आले. त्या अवधीत बुंदेलखंडात आपले सर सेनापति कानडे यांनी तेथील बंडावा मोडला, शिंद्यांनी जयपूर जोधपुरापर्यंत रजपुतांची बंडाळी मोडून थकलेली साठ लक्ष खंडणी घेतली. तुकोजीराव, आपण बुंदीकोट्याकडील व्यवस्था लावून खंडणीची बारा लाख बाकी देणे त्यांस भाग पाडलेत. पावसाळ्यात इतके कार्य उरकून आमच्या सार्याह सेना पुन्हा एकत्र होऊन जाटांशी भिडल्या. जाट झुंजार, लढलेही बहुत. जाटांकडे फ्रेंच जनरल माडेक आणि सुमरू! त्यांची कवायती पलटणे केवळ अजिंक्य, पण त्यांस चोप देऊन तुम्ही आज जाटास पुरता मोडलात. आता शरण आलेले जाटांचे अधिपती नवलसिंग जाट स्वतःच आपले भेटीस येणार. सर सेनापति कानडे यांची आज्ञा अशी आहे की, त्यांस पराजयाचे दुःखाचा विसर पडावा अशा ममतेने आपले करून घ्यावे. हे रावराजे यशवंतराव आलेच त्यांना घेऊन! (अधोवदन नवलसिंगास यशवंतराव घेऊन येतात. सर्व उत्थान देतात.)

बिनीवाले : यावे! वीरवर नवलसिंगजी असे इकडे आमच्या शेजारी यावे. असे अधोवदन का? तुम्ही जाट हिंदु. आम्ही हिंदु. जाट आमचे भाईबंद आहेत. आपणा हिंदूशी लढावे लागले याची लाज आम्हांसही आहेच. वास्तविक हिंदुस्थान हिंदुमय करून स्वधर्म राज्य स्थापावे हा आमचा पूर्वापार मनोदय. तीन पिढ्या मराठे त्यासाठी यवनांशी झुंजत आले. पण सूरजमल जाटांनी पानपत प्रसंगी शपथक्रिया मोडून नि भाऊसाहेबांस यवनांचे तोंडी एकटे सोडून आपण निघून गेले ही गोष्ट अनुचित झाली. पण त्यायोगे सूरजमल तरी वाचले का? नाही! ज्या नजीबखानाचे नादी लागून सूरजमल्लांनी मराठ्यांचा विश्वासघात केला, त्याच नजीबखानाने मराठे मोडताच त्या तुमच्या सूरजमल्लांनाही एकटे गाठून शेवटी ठार मारले! आता झाले ते झाले. सूरजमल्लांनीही रणांगणात आम्हांस सोडले तरी पानपत बुडताच सूरजमल्लांनी जातीने पानपताहून परत फिरलेल्या मराठ्यांचा बहुत परामर्श घेतला. हे उपकारही आम्ही स्मरून आहोत. दुर्दैवाने आजवर लढलो, पण आता ह्यापुढे तरी आपण सार्या हिंदूनी हिंदुपदपादशाहीच्या कार्यी, आपलेच कार्य समजून, सहकार्य करावे हेच उचित!

यशवंतराव : पण रजपुतादि हिंदूंनी, यवनी बादशहास आपल्या मुलीदेखील देऊन उलट शिवाजी महाराजांपासून आजवर मोंगलाच्या वतीने मराठ्यांवरच राजे जयसिंगाप्रमाणे सतत स्वार्यापच लढवल्या पानपती घात केला, यवन वाचवला, बंगालपासून सिंधपर्यंत सार्याय हिंदूत हिंदुस्थानात एकछत्री हिंदुराज्य करील असा एकही वीर उरला नसता एकट्या मराठ्यांनी तेवढे ते साहस केले. हिंदुस्थानात एकछत्री हिंदुराज्य जवळजवळ

स्थापीत आणले, हे तर खोटे नाही? औरंगजेबी म्लेंच्छ बादशहांचे अंकित म्हणवून घेण्यात जी लाज आहे तितकी तरी हिंदू छत्रपतींचे अंकित म्हणवून घेण्यात रजपूत जाटादिक हिंदूंना खचित खचित नाही! तेव्हा आता झाले ते विसरून आपण आग्र्याचा किल्ला त्या सार्याव प्रांतासुद्धा मराठ्यांचा मराठ्यांस परत द्यावा, पन्नास लक्ष रुपये खंडणी म्हणून द्यावे. आणि दिल्लीवर चालून जाऊन मराठे अविधांशी लढत असता मित्रभावाने, बंधुभावाने, हिंदुभावाने त्यांस निदान नुसता पाठिंबा तरी द्यावा हेच उचित!

(पद)

खलदमना मानव । हितकर । जरि तुम्हि । करू शकानाचि ।।
स्वधर्माराज्या । स्थापुनिया ते । करू तरि आम्हा दयाचि ।। खल

नवलसिंग : ह्या सार्या। अटी आम्हांस मान्य आहेत. जाटांचा राजा श्रीमंत पेशवे सरदारांचा आजपासून उपकृत मित्र झाला.

चोपदार : (प्रवेशून) सरदार! दिल्लीहून बादशाही लखोटा घेऊन कोणी मोठा मुसलमानी सरदार पायउतार छावणीत आला असून कारभार्यां्ची भेट तत्काळ घेऊ इच्छितो.

बिनीवाले : जा घेऊन ये त्याला. (चोपदार जातो.) मला वाटत बादशहा मराठ्यांकडे येणार होते त्या प्रकरणी हा कोणीतरी निरोप्या आला असावा. (नजीब प्रवेश करिताच) कोण तुम्ही? (चमकून) काय? तुम्ही-

नजीबखान : परम प्रतापी पेशवेबहादुरांस सर्वस्वी शरण रिघत असलेला (गुढघे टेकून) हा त्यांचा अपराधी नजीबखान!

महादजी : कोण? नजीबखान? दत्ताजीस फसवून अंतर्वेदीत मारविणारा नजीबखान? सूरमजल जाटास मारणारा नजीबखान? अबदाल्लीस बोलवून पानपतचा कट रचणारा मराठ्यांचा हाडवैरी नजीबखान! आणि तू शरणागत होऊन येतोस? रडतोस? छट्, छट्, जा आलास तसाच परत जा आणि लढायला ये. आता कुठे आहे तुझा तो अबदाल्ली? त्याला मीळ जा! तुला मराठ्यांच्या पायाशी आम्ही आणणारच आहो, पण ते मरणाचे पाश फेकून फरफटत ओढीत! असे शरणागतीच्या ढालेखाली अलगत झाकून नव्हे! कुठे आहेत सर सेनापति कानडे? ह्याला इथल्या इथे ठार करण्याची आज्ञा मला लवकर द्या! नाही तर राजशिस्तीच्या करकच्च पायबंदास तोडून तुमच्या आज्ञेवाचून ही माझी तरवार ह्या पाप्याचे हे शिशुपाली शिर भर राजसभेत कापण्यास श्रीकृष्णाच्या सुदर्शनासारखी माझ्या हातातून निसटेल. निसटलीच पहा! (नजीबखानास मारायला धावतो तोच होळकर आडवे येऊन)-

तुकोजीराव होळकर : हा! हा! महादजी! शांत व्हा! प्रथम मला तोडा नि मग ह्या राजसभेच्या शिस्तीच्या पायबंदाला!

महादजी : तुकोजीराव! मागे हा मायावी असाच मराठ्यांच्या हाती जिवंत सापडला असता असाच रडला! तेव्हा मल्हारराव होळकरांनी हयाला मानसपुत्र मानून पाठीशी घातला आणि भोळ्या दादानी हयाला जिवंत सोडला. पण तुमच्या आमच्या अंतःपुराची देखील कुतरओढ करण्यास पुढे हा पापी चुकला नाही हे विसरलात वाटते? ह्याचा वेष तुम्हांस बगळ्या साधूसारखा पांढरा स्वच्छ दिसत असेल, नाही? पण मला पानीपती पडलेल्या एक लाख मराठ्यांच्या रक्तात भिजून तो लालभडक झालेला दिसत आहे! पानपत! छेः! मी ह्याला छाटणार, प्रत्यक्ष पेशवे आडवे आले तरी

बिनीवाले : महादजी! सरदार! शिंदे! माझ्या शब्दासाठी म्हणून-तरी क्षणभर मागे घ्या! तरवार म्यान करा; हा आता लगेच पळून तर जात नाही ना? तो काय म्हणतो ते ऐकून मग त्याचे पारिपत्य रीतसर काय करायच ते करूच!

महादजी : निरुपाय! निरुपाय! हे नजीब, प्रत्यक्ष ऐरावताच्या गजचर्माची ढाल करून जरी तू येतास तरी ती देखील एका फटकार्यासरशी पाडून ही मराठ्यांच्या सूडाची तरवार तुझे शिर छाटून टाकती. पण ह्या शरणागतीची ढाल घेऊन तू आलास! तोवर ती सूडाची तरवार देखील बोथट झाली! तुला ही शरणागतीची अभेद्य ढाल कुठे सापडली? बहुधा होळकरांच्या शस्त्रागारातूनच ती तुला गुपचूप पुरविण्यात आली असावी! तू मल्हाररावांचा मानसपुत्र ना! अखिल हिंदूत मानसपुत्र होण्याच्या योग्यतेचा हिंदु होळकरांस सापडत नाहीसे दिसते! म्हणून मानसपुत्र तेवढा मुसलमानांतूनच निवडण्याची होळकरशाहीत परंपराच पडली असावी!

तुकोजीराव : पाटीलबुवा! तुम्ही संतापाचे भरात बेशुद्ध झाला आहात पण तुमचा तो संताप महादजीसारख्या मराठ्या वीराला साजेल असाच असल्याने तुमच्या दुरुत्तराकडे दुलर्क्ष करून आम्ही तुमचे कौतुकच करतो. नजीबखान, तुम्ही मराठ्यांशी झुंजणार होता ना?

नजीबखान : झुंजायचे तेव्हा झुंजलोही! पण त्याविषयी मराठ्यांनी मला पानपती मारून उगविला असता त्याहून अधिक भयंकर सूड आज पाय चाटणार्या कुत्र्यासारखा मला धिक्कारून उगविला आहे! आता झाले हे पुरे समजून आम्हांस पदरी घ्यावे. शरणागतास मराठे सर्वदा औदार्यानेच वागवितात. हा त्यांचा पूर्वापार लौकिक आहे!

बिनीवाले : नाही नजीबखान! शूरास आणि षंढास, सच्चास आणि लुच्चासर तो शरणागत म्हणूनच सारख्याच औदार्याने वागविणार्याज राजपुती भोंगळसुतीपणाचा लौकिक हा आम्ही लौकिकास्पद नव्हे तर लज्जास्पदच समजतो. शूर आणि सच्चा शरणागतास आम्ही कसे सन्मानतो ते इकडे पहा, हे नवलसिंग जाट! क्रूर आणि लुच्चा शरणागतास कसे वागवतो ते तो नजीबखान उभा आहे तिकडे म्हणजे स्वतःकडे पहा! एकाच वेळी ही दोन्ही दृश्ये मराठ्यांच्या धोरणाच्या दोन्ही बाजू एकत्रच दाखवितील!

नजीबखान : नजीब ह्यापुढे मराठ्यांशी सच्चाईने वागतो की लुच्चाईने ते त्याच्या कृत्यावरूनच जर कळले तर मग तो औदार्यास पात्र ठरेल ना? मराठ्यांच्या सर सेनापतींचे हाती मी माझी सारी फौज सोपवून देतो, दिल्ली मराठ्यांस मोकळी सोडतो. माझे हाती असलेला अंतर्वेदीतील सारा प्रदेश मराठ्यांस देतो आणि इंग्रजांनी पाठीशी घातलेल्या बादशहासही फोडून आणून मराठ्यांचे हवाली करतो! पण जीवदान द्यावे! झाला हा करार? ठीक! आता आम्ही मागचे पायी दिल्लीस जातो नि फौजा आणि दिल्लीच्या किल्ल्या घेऊन येतो. जाऊ आम्ही परत?

बिनीवाले : तुम्ही परत जाणार? नजीब! आता मराठी छावणीतून परत गेले तर तुमचे प्रेत काय ते जाईल. नजीब तुम्ही मराठ्यांचे बंदिवान् झाला आहा. तुम्हांस आमच्या सैन्यातच बंदिस्त राहावे लागेल. तुम्ही आताच केलेल्या कराराप्रमाणे जर न वर्ताल, तर तुमचा तत्काल शिरच्छेदच केला जाईल.! जा, रावराजे यशवंतराव! नजीबला बंदिवान करून पक्क्या बंदोबस्तात ठेवा जा. आम्हीही आताच सर सेनापति कानडे यांजकडे जाऊन या प्रकरणी त्यांची काय आज्ञा ते विचारतो. बस, सरदारहो, आता एकदम दिल्लीवरच चढून चलावयाचे! दिल्ली मोकळी झाली; कुर्हायडीचे काम सुईने झाले!

(सर्व उठतात. नजीबला यशवंतराव शिपायांचे हाती देतात. पडदा पडतो.)

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक

प्रवेश ४ था.

कोंडण्णा : लोक म्हणतात ‘परमेश्वर तारी त्याला कोण मारी!’ मी म्हणतो पंचांग तारी त्याला कोण मारी’ माधवराव पेशव्यांनी मला मरणी मारण्याकरिता म्हणून लढाईवर धाडला; पण या पंचांगाच्या प्रतापाने माझे पंचप्राण पेशव्यांच्या स्वयंपाकघरात जितके सुरक्षित नि चैनीत होते; तितकेच ह्या स्वारीत पण आहेत. पेशव्यांच्या वाड्यातील बायकामाणस नसतील इतका ह्या स्वारीतील झाडून सारा सरदार नि सैनिक ज्योतिषभोळा आहे. जो तो माझी कुंडली पहा, माझा हात पहा, म्हणून सारखी माझी मनधरणी करीत असतो. मी लढाईत मेलो तर ते लढाईत कधी मरणार ते भविष्य सांगण्यास कोणीच मोठा ज्योतिषी उरणार नाही; ही गोष्ट भविष्य वर्तविल्यावाचूनही सार्यांयस समजलेसे दिसते. अशा सगळ्यांच्या वशिल्यांच्या बळाने मी सैन्याच्या पिछाडीस पंचांग चाळीत सुरक्षित पडलेला असतो. लढाईत आघाडीस जोवर जय मिळत आहे तोवर पिछाडी शनिवारवाड्याइतकीच निर्भय असणार. बर, जर क्वचित् पराजय होऊन आघाडी उधळलीच तर त्या संकटाचीही आता मला भीती नाही. कारण मला सैनिक झाल्यापासून तलवार जरी चालवता येत नसली तरी घोडा असा चालवता येतो की यंव! लढाईत घोड्याचा खरा उपयोग जर केव्हा असेल तर तो पळ काढण्याचे वेळीच असतो. आमच्या मल्हारबा होळकरांचा तर बाणाच होता तो! पानपतला लढाई बिघडून भाऊ पायउतारा होताच मल्हारबांनी पानपती घोड्यावर जी मांड ठोकली की सगळ्यांचे आधी थेट पुणे गाठीतो चळू दिली नाही. खरा खंदा स्वार तो. बर. मी पिछाडीवरच राहतो म्हणून पानपताचा सूड घेण्याचे प्रत्येक जातिवंत मराठ्यांचे जे खरे कर्तव्य, तेही माझ्या वाट्यापुरते पार पाडण्यात काही मी मुळीच आळस करीत नाही. पानपतला शत्रूंनी मराठ्यांचे प्राण घेतले नि लूट केली, ह्या दोन गोष्टींचा सूड म्हणजे पानपतचा सूड? पैकी मराठी प्राणांचा सूड शत्रूंचे प्राण घेण्याचे ते आघाडीचे सैन्य उगवतेच आहे. उरला मराठ्यांच्या लुटीचा सूड; त्यासाठी मी नि या स्वारीच्या स्वयंपाकघराचा मानकरी आमचा धोंडण्णा असे दोघे प्रत्येक लढाई संपताच रात्री बेरात्री त्या त्या रणक्षेत्रावर नि त्याच्या वाटेवर जाऊन नि शत्रूचा मुडदा न् मुडदा उलथापालथा घालून, सोने, मोती - वस्त्रे जे गवसेल ते लुटून आघाडीच्या सैन्याने अर्धाच सोडलेला पानपताचा सूड पुरापुरा घेऊन सोडतो. आं? हे पहा कोण्या शत्रूंचे गाठोडे ह्या निर्जन रानाच्या आड वाटेवर पडले आहे! पण आजूबाजूस तर कोणी नाही. नाहीतर ही चोरी होईल (पाहून) छट् कोणी नाही तेव्हा ती लूटच आहे! (तलवार उपसून) हर हर महादेव! पानपतचा सूड! (तलवारीने गाठोड्यावर वार करून) बस्स. आता अगदी रणधर्माच्या शिस्तवार अधिकारानेच हे गाठोडे माझे झाले. पण असे सोडू नये, मुहूर्त पहावा. (पंचांग पाहून) शुभ वेळा पण दहा पाच पळेच आहे

तेव्हा झटपट पळवले पाहिजे. जयदेवा! (गाठोडे सोडीत) अरे वा! दागिने! नथ, मोत्यांची माळा; जडावाचे गोट, हार, सरी!! लहंगा, ओढणी! ही वसने मात्र फाटकी जुनाटच दिसतात हो! पण अरे कमरपट्टा, वा!

(तो गाठोडे पहात आहे तोच दोनतीन जाट मागून हळूच येऊन पाहतात.)

पहिला जाट : (कुजबुजत) अबे रामप्रसाद! कुई पक्का भुक्कड मरेठ्ठा देखनेमे आता है यह आदमी! आपल्या टिपर्यांच्या नाचातील त्या पोरांस द्यावयाच्या राधेच्या सोंगाचा हा साज बांधून जे गाठोडे ह्या झाडाखाली ठेवून आपण पाणी प्यायला ओढ्यावर गेलो ना, ते तो चोरीत आहे! हाः हाः हाः! त्याची ती बाजूस पडलेली तलवार तेवढी लांबवू नि मग आपणच ह्या भुक्कडास लुटून फस्त करू या! (हळूच तलवार पळवून) ऐ! कौन है! चोर मरेठ्ठी चोर! ठैरो! तुला जाटाचा पण हात दाखवितो थांब!

कोंडण्णा : (भीत भीत) जी हां! दाखवावा, जाटांचा हात दाखवावाच, मी एक नामांकित ज्योतिषी आहे हे बरोबर ओळखलेत. सगळे भूत भविष्य फुकट धर्मार्थ सांगतो. पाहू हात पाहू!

दुसरा जाट : दाखीव रे हात त्याला, दाखीव, दाखीव (कोंडाण्णास बदडतात.) चूप! रडशील ओरडशील तर शिरच छाटून टाकू! उतर तो तुझ्या गळ्यांतील कंठा, ती कडी. त्या अंगठ्या नि त्याची उंची वस्त्रे पण घ्या काढून! हं आता त्याला ह्याच झाडाला बांधू या. शेंडी बांध पक्की, हात पण! अस्सा! हं दादा! आता जातो. आम्ही अं, रागावू नका!

कोंडण्णा : छे छे राग कसला! जाट मराठ्यांचे युद्धच चालल आहे सध्या. तेव्हा तुम्ही जाटांनी मला मराठ्याला लुटलेत ते साहजिकच आहे. पण, हे सज्जन लुटारू हो, माझे वस्त्रहरण तरी करू नका नि मला मोकळा सोडा. काही धर्मयुद्धाने लढावे! पाया पडतो एवढे ऐकाच.

तिसरा जाट : धर्मयुद्ध होय! बर तर, आता असे करू या. आम्ही लुटले ते आम्ही नेतो नि आमचे हे गाठोडे जे तुम्ही लुटले त्या सार्याढ वस्तु तुम्ही ठेवा! घ्या! ह्या! घ्या हे सगळे! आता झाले? जपा अं नीट. त्यातील सोने तेवढे पितळी आहे नि मोती तितके बनावट! आणि हो; तुम्हांला मोकळे सोडायचे काम पण लवकरच होईल. ह्या रानवाटेला दुसरे कोणी येत नाही. तरी देखील तुमच्या मांसाच्या वासाने मध्यरात्री वाघोबा नक्की येईल, त्याला सांगतो अं तुम्हांला मोकळे सोडून द्यायला. बर, दादा, रामराम! रामराम! (हसत खिदळत जातात.)

कोंडण्णा : बापरे! वाघ येणार! यांनी वस्त्रहरण केले; वाघ प्राणहरण करणार! आता ह्या संकटी मला कोण हात देईल! हा माझा जोडीदार धोंडण्णा माझ्याबरोबर ह्या बाजूस शत्रूच्या मुडद्यांस लुटीत पानपताचा सूड उगवीत होतार तो मला क्वचित् शोधीत येईल; पण वस्त्रहरण झालेल्या त्या द्रौपदीसारखीच, ह्या मला पाहताच तो दुष्ट दुर्योधन माझी अधिकच विटंबना मांडील! भगवंता! कृष्णा आता तूच माझी लाज राखलीस तर राखशील. हो!

हो! या संकटी माझी मावशी म्हणत असे तो धावाच आता भक्तिभावाने म्हणावा. तो धावा म्हणताच सगळी संकटे टळतात असे ती सांगे, इतकेच न व्हे, तर चुलीत ओली लाकडे धुमसून त्रास देऊ लागली की मावशींनी तो धावा म्हणताच ती धडधड पेटू लागत हे मी प्रत्यक्ष पाहिले आहे! तेव्हा, हे देवा, मी भक्तीने करतो तोच धावा, नि माझी ती मावशीच आहे असे समजून मला तात्काळ पावा! (धावा बेसूर पण गळ्यावर म्हणतो.)

(धावा)

संकष्टि पडली द्रौपदी । पडलि द्रौपऽऽदि । ये धावत कृष्णा अधी।।
केले माझे वस्त्रहरण । वस्त्रहरऽऽण । मी येइ तुला शरण ।।
माझी बाई वेणी ओढली । वेणि ओढऽऽली ।
तडतडति केस वनमाली ।। मी तरी बाई अबला ।
बाई अबऽऽला । दुःशासन गांजी मला ।।

(तोच पडद्यातून अग कोणाचे केस तडतडताहेत? अग कोण ग तू? असा आवाज येतो.)

कोंडण्णा : काय? श्रीकृष्ण धावत आले की काय? या, देवा, या!

वेडी : (प्रवेशून) अग कुठे आहेस तू अबले? कोणी ओढलीग तुझी वेणी! (त्यास पाहून) हाः! हाः!हाः!तू का ती? उगी माझी कोंडूताई ती! (कुरवाळू पाहते.)

कोंडण्णा : (संतापून) चल हट! कृत्या! ही कशी धडपडली इथे!

वेडी : कोंडूताई! तुमची का वस्त्रं त्या दुःशासनांनी हरण केली? अहो पण ही काय पडली आहेत इथे! वस्त्रं नि दागिने देखील! घालत्ये हो तुम्हांला ती पुन्हा! (त्याला तो जुना लहंगा नेसवते; ओढणीचा पदर घालते; नथ बुगड्यासरी वगैरे घालीत खो खो हसते! कशी शोभते माझी कोंडूताई! पावला कृष्ण पावला ना तुला?

कोंडण्णा : बाई आता पुरे कर ही माझी विटंबना, नि सोडून दे मला, सोडलेस तर मी तुला मारणार नाही. भिऊ नकोस. आम्ही मराठे वीर स्त्रियांशी लढत नसतो.

वेडी : खरे ना! बर सोडते मी तुला, पण एकदा तो तुझा धावा पुन्हा म्हण! आता तुला तो जास्तच शोभेल! खरेच सोडीन; अगदी खरेच! म्हण- म्हण.

कोंडण्णा : पुन्हा धावा म्हणतो! - (“संकष्टि पडली द्रौपदी, पडली.” इत्यादि)

वेडी : उत्तम! हाः! हाः! हाः! फक्कड! हाः! हाः! हाः! खरोखर अमोघ धावा आहे हो तो, अगबाई, हे कृष्ण आलेच धावत. जाते मी आपली! हाः हाः हाः हाः (जाते.)

धोंडण्णा : (प्रवेशून) अरे हा कसला गलका होत आहे इकडे? कोण? कोंडण्णा? वा! वा! जय देवबाप्पा! जय अर्धनारी नटेश्वरा!

कोंडण्णा : धोंड्या, तुला देखील लाज वाटत नाहीना असे दात काढून हसायला? सोड मला पहिल्याने. अरे माझ्यावर तुटून पडलेल्या शत्रूंनी माझा घात केला त्याची तुलाही, माझ्या मुडदे लुटीतील साथीदारालाही लाज वाटायला हवी.

धोंडण्णा : (त्याला सोडीत) हाः हाः हाः अरे पण तुझ्या हाती तलवार नव्हती का? त्या चोरांतील एक दोघांना तरी लंबे का नाही केलेस? किती भ्याड आहेस तू?

कोंडण्णा : (सुटताच) अरे मूर्खा, हाती तलवार असती तर अबदाल्लीची तरी छाती होती का माझ्यासमोर यायची! पण तलवार घेऊन त्या भुरट्या चोरांशी लढायला मी तुझ्यासारखा कोणी यःकश्चित् स्वयंपाकी नव्हतो. समजलास? म्हणून मी ती खाली टाकून दिली; नि त्यांनी ती पळविली! तसाच एखादा बरोबरीचा सरदारी शत्रु येऊ दे, तसाच एखादा बाका प्रसंग पडू दे, म्हणजे मग ती मराठ्यांची जहागिरदारी तलवार कशी चालवतो ते तूच पाहशील नि मला भ्याड म्हटल्याची तुला लाज वाटेल.

धोंडण्णा : बर बाबा! आता पहिल्याने त्या झाडीआड चलून हे सोंग उतर नि माझा दुसरा कपडा घाल. तिकडे सैन्यात परत जाण्यास फार उशीर लागला नि तुझ्या माझ्या या समाईक धंद्याचे बिग फुटले तर दोघांचेही टाळके शेकले जाईल! चल!

(जातात.)

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक

प्रवेश ५ वा

(स्थळ - पुणे यशवंतरावांचे अंतःपुर)

सुशीला : अगबाई! पण नंदिनी अजून का येत नाही? माझ्या सख्याचे लढाईवरच पत्र आजच्या उत्तर हिंदच्या डाकेतून आले की नाही ते पाहण्यास मी हिला धाडल, ही माझी जिवाची मैत्रीण म्हणवते, नि तरी देखील किती उशीर करते परत यायला! सख्यावाचून शून्य झालेल्या ह्या मंदिरात मी एकटी वेळ तरी किती काढू?

पद

स्वारि परतुनी वीर विजयी - दारि येइल तो कधी ।।
अश्रु आणी कुशल पुसती भेट देइल तो कधी ।।
मद विकला मदन मोहन मजसि आलिंगुनि हृदी ।।
नवसागरांच्या नवसुखांच्या स्वर्गि नेईल तो कधी ।।

अगबाई! आलीच ही! पण हातात काही पत्र बित्र दिसत नाही तिच्या! पोटकुळी खोवून ठेवले असेल मला फसवायला! मोठी चावट आहे ती. का पत्र आलेच नाही म्हणून सांगणार आहे मला? देवा, असा निरोप सांगण्याची पाळी नको आणू तिच्यावर! ही जवळ येते तसेतस माझे ऊर कसे धडधडत आहे! विरही प्रेम किती भ्याड, किती लाजाळू असते! प्रिय वृत्त ऐकायला ते जितके आतुर असते, तितकेच दूतींना ते विचारायला भित, लाजत! ही पहा आलीच आत. आता काय करू? मला नाही विचारवत! चटकन पत्र नाही म्हणून सांगेल नाहीतर! मी अशी आपली पाठीमोरी होऊन ही फुलेच खोवीत बसते, जसे काही तिला मी पाहिलेच नाही! म्हणजे आपण होऊन काय ते सांगेल.

नंदिनी : (प्रवेशून) काय फुल खोवण चाललंय वाटत! अग, आपण माळच ओवू त्यांची थांब!

सुशीला : कोण? नंदिनी! रावराजांच्या चित्रासाठी खरेच एक माळ गुंफू अं! (स्वगत) पत्राच काही नाव काढते आहे का ही चावट.

नंदिनी : दे ती परडी मला. ही कुठे केव्हा ग तोडलीस? कोणाच्या ताटव्यातली गर मी लावलेल्या?

सुशीला : ते नाही माहीत मला. (स्वगत) नसत्या गोष्टींची लांबण लावीत बसली आहे. पण पत्राची गोष्ट जशी काय तिच्या गावचीच नाही. मलाच निलाजर्या सारखे ती, तिची हांजी हांजी करून ते विचारायला लावणार!

नंदिनी : (स्वगत) ही अजून कसे विचारीत नाही, पत्राच काय झाले ते? मी होऊन फटकळासारखी सांगू तरी कसे हिला ते? माझे नाही बाई धारिष्ट्य होत! (उघड) अग मला तू पत्राचा शोध घ्यायला धाडल होतेस ना?

सुशीला : ते तुला आताच आठवले नाही? नंदिनी, माझ्या प्रियाच्या पत्रावरील नुसत्या पत्त्याच अक्षर पाहताक्षणीच मी त्याचे पटापट मुके घेऊन मग फोडणार आहे हो ते पत्र! दे, दे ते!

अग तू अशी चूप का? विरही जनांच्या विव्हलतेचा उपहास करण्याची क्रूर करमणूक तुलाही गोड वाटते, नाही? मग येताच का दिले नाहीस ते पत्र? अशी ग काय भलतीचे थट्टा.

नंदिनी : अग नसती थट्टा मी कशी करीन बर? सखे, खरेच पत्र आलेच नाही! हे बघ माझे हात आहे का त्यात?

सुशीला : तुझ्या पोटकुळी लपवीत असशील (चाचपून पहात) तू मागे एकदा असेच फसवलेस!

नंदिनी : अग तेव्हा पत्र आले होते; म्हणून क्षणभर आले नाही; म्हटल वाढलेल्या उत्सुकतेन किंवा पळभरच्या सहनीय निराशेनेही प्रियवार्ता अधिकच प्रिय वाटते म्हणून कुशल दूती सखींना थोडे छळूनच प्रियवार्ता देतात. पण आज की नाही तुझ्या गळ्याशपथ ह्या टपालाने रावराजे यशवंतराव ह्यांचे पत्र आले नाही!

सुशीला : (फुलाची परडी फेकून) बोलू नकोस जा माझ्यापाशी (मंचकावर उशीआड तोंड झाकून पडते) बोलू नकोस म्हटल ना माझ्याशी!

नंदिनी : पण माझ्यावर का रागवतेस बर! मी टपालवाली असत्ये तर सरदारांना स्वतः गाठून बळे पत्र लिहवून आणले असते!

सुशीला : चल? इथल्या इथे तुला चवकशी करण्याचा कंटाळा येतो नि म्हणे यंव नि त्यंव! राजवाड्यात जाऊन शोध करायला काही हरकत होती वाटत! श्रीमंतांकडे तरी सरकारी टपालातून सरदारांच्या काही उलढाली नि पत्ते कळलेच असतील!

नंदिनी : तिथे शनिवारवाड्यात देखील जाऊन आले बर! म्हणूनच उशीर लागला थोडासा. तिथे इतकंच कळले की दिल्लीच सरकारी टपाल जरी आले आहे तरी अंतर्वेदीत शिरलेल्या मराठी सैन्यातील टपालाच्या पिशव्या आल्या नाहीत. अंतर्वेदीतील शत्रूंनी मराठी सैन्याची डाक मारण्याचा सपाटा चालविला आहे असे जो तो म्हणत होता.

सुशीला : म्हणजे मराठी सैन्य अंतर्वेदीत शत्रूच्या पेचात फसले आहे की काय?

नंदिनी : होय तो दुष्ट नजीबखान मराठ्यांस शरण आल्या वेळी त्यास सैन्यातच ठेवून मराठ्यांनी त्याचा डाव त्याच्यावर उलटविला. तो हाती ओलिस राहिल्याने हू का चू न करिता त्यांचे सैन्य स्तब्ध राहिले नि एक बारही न काढावा लागता दिल्ली मराठ्यास मोकळी झाली! येथपर्यंतची बातमी तुला माहीतच आहे. पण नजीब जरी स्वतः नांगी टाकून पडला, तरी त्याने अतंर्वेदीतील पठाण रोहिल्यांकडून परस्पर आतून सूत बांधून, मराठ्यांस कोंडण्याचा कोणचासा मोठा घाट घातला आणि त्या त्या, पावसाळ्याच्या, पेचात फसून दुआबमध्ये गंगायमुनांच्या कात्रीत मराठी सेना सापडल्या. मागे दत्ताजी शिंद्यास इथेच, असेच ह्याच शत्रूंनी कोंडले होते!

सुशीला : अगबाई! तर मग माझ्या प्रियकराचे पत्र ह्या दोन महिन्यांत न येण्याचे कारण हेच. रावराजे यशवंतरावही अंतर्वेदीतील मराठी सैन्यात असून संकटाने वेढले गेले असावे! माझ्या

दयिताचा जीव कोणच्या तरी धोक्यात आहे! नंदिनी, मागे पानपती ते संकटात असता समरांगणात ताई त्यांचेजवळ होती. मी ताईची प्रतिनिधी असून इथे अशी माशा मारीत नि मुळुमुळु रडत कशी पडू. नंदिनी, मी माझ्या सख्याकडे जाणार! मी हिंदु वीरांगना-अंगना म्हणून सख्याचा विरह मला साहवत नाही. हिंदु म्हणून हिंदु सैन्य असे संकटी वेढल असता गाद्यागिरद्यांवर लोळत मला राहवत नाही. माझ्या प्रेमाची नि माझ्या धर्माची, माझ्या सुखाची नि माझ्या कर्तव्याची, अशा दोन्ही वाटा आता ह्या एकाच वाटेशी लागल्या. तीचे आता माझी वाट!

नंदिनी : पण वेडे, तू अबला एकटी जाऊन, एक लाख वीरांनी लढविल्या जाणार्याे हिंदूंच्या धर्मयुद्धात विशेष ते काय करू शकणार?

सुशीला : त्या सैन्याची संख्या एक लाख आहे ती एक लाख एक तरी करीन ना? राम सेतु बांधून लंकेवर गेले तेव्हा एक खार देखील वाळूत अंग भरून ते अंग समुद्रात झाडून त्यात चार वाळूच्या कणांची का होईना पण भर घालीत होती म्हणतात! त्याने समुद्र थोडेच भरले! पण त्याने तिचे कर्तव्य सरले!

नंदिनी : पण ह्या स्वारीत स्त्रियांस मज्जाव आहे! तू सैन्यात शिरणार कशी?

सुशीला : स्त्रीस मज्जाव नाही! स्त्रीवेषास मज्जाव आहे. मी पुरुषवेष करून जाईन. कसे शिरायचे ते तिथे गेल्यावर सुचेल तस करीन, हे बघ इथून एखाद्या हिमालयीन ऋषिकुमाराचे सोंग घेऊन दिल्लीस छावणीत तर जाता येईल ना? मी तसेच करणार.

नंदिनी : अशा सत्साहसापासून मी तरी तुला निवृत्त कशी करू! सखे, तू देशील ती आज्ञा मी पाळीन.

सुशीला : चल तर, मला एक ऋषिकुमार बनीव चल. अहाहा, माझी सारी हूरहूर नाहीशी झाली. जसे कोण्या लग्नसमारंभास जायला निघावे तस माझे मन कसे उल्हासल आहे. चल चल!

पद

असूनीहि बाला । अबला । चालल्ये रणाला ।।
त्यजुनि कांत विरही ग्लानी । नागिणची चवताळोनी ।।
ही, मी दिले जिस पाणी ।। असिलता कराला ।। अबला. ।। १ ।।

प्रवेश ६ वा

(अलाहाबादला बादशहा शहाअलम आणि इंग्रज वकील बसले आहेत.)

इं. वकील : (इंग्रजी उच्चारात) Mighty Emperor! बादशहा शहाअलम, अंग्रेज बहाडूरके टरफसे हम आपको अर्ज करटे है कि इन मरेट्ठोंका विश्वास नही रखना. आज त्यांचा वकील टुम्हांला घेऊन जाण्यास आला आहे. टुम्ही ट्यांचे बरोबर डिल्लीला जाल टर टे टुम्हाला पकडून कैड करतील कैड! मरट्ठे बिलकूल cunning people है, बडे लुच्चे लोक!

शहाअलम : वकील, तुम अंग्रेज बहाद्दर हमारे ईमानदार सेवक हैं, इसलिए तो हमने कंपनीसरकारको बंगालबिहारके बादशाही दिवाण, नबाब बनाया. भाऊ साहेब आणि अबदाल्ली हे दोघेही माझ्या बादशाहीचे दुष्मन दिल्लीभोवती लढू लागले तेव्हा जीव घेऊन आम्ही तख्त सोडून पळालो ते आज दहा वर्षे दारोदार भिकार्यागसारखे फिरत सध्या या अलाहाबादेस सुजाउद्दौल्याच्या आश्रयास आहोत. पण आम्हांस दिल्लीस नेऊन तख्तावर बसविण्याचे साहस कुणीही करीना. तेव्हा आम्ही पुण्यास पेशवे सरकारशी आम्हांस दिल्लीस न्यावे म्हणून बोलणे केले. आता नाही म्हणू तर साफ बुडू. नाइलाज है! कमनसीबी है! लेकिन क्या करे! आमचे स्वतःचे मोठमोठे पिढीजात मुसलमान सरदार, रोहिले, पठाण, पण पानपतानंतर आम्हांस दिल्लीस न नेता तेच बादशाही खाऊन टाकीत आले! मराठे एक काफर तर मुसलमान सात काफर! अब हम किसके बलसे मराठोंको नाराज कर सके?

इं. वकील : हमारे! इंग्रज बहाडुरके बलसे अभीभी मुस्लिम सलटनट ये काफर मराठ्ठोंके हाथसे बच सकती है! Just see! पठाण, रोहिले, मुस्लिम, पण टुमचे दुष्मन मरेठ्ठा हिंदू तो तुमचा दुष्मनच पण आम्मी अंग्रेज न हिंदु न मुस्लीम? म्हणूनच टुमचे खरे डोस्त?

चोपदार : (प्रवेशून) जहांपन्हाह! मरहट्टेके वकील-इ-मुतालिक रावराजे यशवंतराव आते है.

बादशहा : आना देव उनको, अंग्रेज बहादुरके वकील भी इधरही ठैरेंगे (यशवंतराव येताच) आइये वकील साब! फर्माव क्या अरज है?

यशवंतराव : दुसरा अर्ज काय असणार! बादशहा, नजीबखान तुमचा सगळा आधार; स्वभावे केवळ सर्प, पण मराठ्यांच्या पोलादी टाचेखाली पुरता ठेचला जाऊन शेवटी मरणी मेला असताही, आता कोणाचे बळावर बादशहा महाठ्यांस मिळून दिल्लीस येण्यास विलंब लावतात ते स्पष्ट सांगावे. नाहीतर आजचे आज बादशहांनी आमचे बरोबर निघावे. बस तिसरी गोष्ट नाही!

इं. वकील : हां हां! यशवंतराव! टुमी कोणासी बोलटा आहा! प्रत्यक्ष टुमच्या बादशहांशी असले बंडखोर वर्टन! Shame! Shame!

यशवंतराव : मोंगल बादशहांशी किती मर्यादेने वागावे हे मराठ्यांस स्वतःच्या इंग्रजी जॉन बादशहास भाल्यांच्या कैचीत पकडणार्यांग आणि चार्ल्स बादशहांस फासावर लटकावणार्या तुम्ही इंग्रजांनी शिकवू नये तर कोणी शिकवावे? साहेब, बादशहा नि आम्ही एकमेकांशी वाटेल तसे वागू. तो तुमचा प्रश्न नाही.

इं. वकील : क्यो नही? आम्ही मराठ्यांचे डोस्ट. बादशहांचे पण डोस्ट. डोस्टीच्या नाट्याने आम्ही टुम्हांस चांगले टेच सांगतो. हे पहा, यशवंतराव, नजीबखान मेले टरी बंगषखान और हाफीजखान जिवंट आहेत. ट्यांच्या फौजांनी टुम्हांस मागे पानपटला झोडपले, टसेच आज दोआबमध्ये गाठून टुम्हांस कोंडून झोपडीत आहेत हे खरे आहे की नाही? टेव्हा डिल्लीस बाडशहास नेऊन बसविण्याचे बळ टुमच्यात आहे असे बादशाहांस कसे वाटावे? जो फट्टे होईल ट्येच्या बळावर पुढे जावे. टोवर इठेच राहावे असे ट्यांचे मट आहे. मराठ्यांनी आजच बादशहास नेण्याची जबरडस्ती केल्यास कुंपणी सरकारचीही मराठ्यांवर इटराजी होईल अशी मला भिटि वाटते!

यशवंतराव : मराठ्यांस पावसाळ्याच्या पेचात गंगायमुनांमध्ये बंगष कोंडू पहात आहे हे खरे. पण ते काही असले तरी बादशहांशी चाललेल्या मराठ्यांच्या राजकारणात इंग्रज कोणतीही नसती ढवळाढवळ करतील तर आजच्या इंग्रजांशी असलेल्या मराठ्यांच्या मैत्रीच्या हातात वैराची तलवार दिसू लागेल अशी मलाही भीति वाटते!

इं. वकील : हाः हाः हाः! यशवंतराव टी मराठ्यांची टलवार मुसलमानास डाखवा: टिला टे भिटील. पण आम्ही ब्रिटिश आम्ही टिला भीट नसतो, टुमी हिंदु टुमी फाटाफूट झालेले: टुमी सगळ्यांचे गुलाम मुसलमानांचे डेखील Slaves!

यशवंतराव : ब्रिटन आज कोणाचे गुलाम झालेले नाही, तर महाराष्ट्रही आज तरी कुणाचा गुलाम नाही. पण ब्रिटनपूर्वी कधीच कुणाचे slave झाले नाही ही तुमची घमेंड निदान मला तरी सांगू नका. रोमन लोकांनी ब्रिटनला आपले गुलाम केले होते की नाही? ते रोमन सैन्य ब्रिटनला सोडून चालले तेव्हा 'जाऊ नका! आम्हांस सोडून जाऊ नका नाहीतर We shall find ourselves between the devil and the deep sea!' म्हणून स्कॉच लोकांच्या भयाने रोमन लोकांचे पाय कोणच्या भ्याड गुलामाने धरले? ब्रिटननेच ना? सॅक्सन्सनी कोणाला जिंकले? ब्रिटनला! डचांनी कोणाला गुलाम केले? ब्रिटनला! नॉर्मनांनी कोणावर स्वारी भरली? ब्रिटनवर! नॉर्मन लोक ज्याला वाइटातील वाईट शिवी द्यावयाची त्याला 'इंग्लिशमन' म्हणजे गुलाम म्हणून म्हणत - ते दिवस इंग्रज लोकांनीही विसरू नयेत! साहेब, मी तुमचा देश पाहून आलेला आहे. तुमच्या घराचे किती वासे पोकळ नि भक्कम, ते मोजून आलो आहे! आज अवाढव्य हिंदुस्थानातील हिंदुलोक जातपात प्रांतभेदाने फाटाफूट झालेले आहेत, पण त्या तुमच्या टीचभर इंग्लंडचे देखील ज्या सात राज्यांत तुकडे उडालेले होते त्या

Heptarchy-स आठवा! आणि हेही ध्यानात ठेवा, अशी फाटाफूट झालेली हिंदुस्थानची ही दुर्बलता देखील निदान आज तरी राज्यशक्तीत तुमच्याहून सबळ आहे; ज्याला खुमखूम असेल त्याने हिंदुपति मराठ्यांस आडवे येऊन पहावे.

इं. वकील : well यशवंतराव, मराठ्यांचा बाहु हिंदुस्थानाट जरी आज इंग्रजांहून समर्ट असला तरी टो उड्याही तसाच राहील काय?

यशवंतराव : राहीलही! आणि नाहीही राहणार! प्रत्येक उदयाचा अंत अस्तात होतो, प्रत्येक अस्ताचा अंत उदयात होतो! Heptarchy चे इंग्लंड जसे एक राष्ट्र झाले, तसे आजच्या रोटीबंदीने, समुद्रबंदीने, जातीबंदीने जखडलेले हे हिंदुराष्ट्र त्या बेड्या तोडून उद्या एक अत्यंत प्रबल असे एकराष्ट्र होईलही! आज अटकेपर्यंत चढून जाऊन त्याने जसे मुसलमानांच्या आक्रमणापासून महाराष्ट्र बचावले, तसे समुद्रबंदीची रोटीबंदीची बेडी तोडून लंडनला जाऊन उद्या ते हिंदुस्थानही बचावू शकतील! साहेब, इंग्लंडहून तुम्ही हिंदुस्थानात येता हे जर संभवनीय आहे तर मुंबईहून आम्ही इंग्लंडला जाणे असेभाव्य का असावे?

इं. वकील : But the moment a Hindu crosses the sea, he ceases to be a Hindu!

यशवंतराव : पण मी सातही समुद्रावर जाऊन आलो तरी हिंदुच राहिलो की नाही? उद्या अनेक हिंदु माझ्याच मताचे होणार नाहीत म्हणून कशावरून?

इं. वकील : (स्वगत) God forbid! How I bless his curse that lays these stupid Hindus under a religious injunction which forbids them to cross the seas over to our lands but allows us to cross them over to their lands! (उघड) Well, Well, Yeshwantrao we have met here neither as historians nor as prophets but as practical men to deal with practical politics of today! बरे, यशवंटराव जर मराठे स्वतःस एवढे सबळ समजटाट टर टे या मुसलमीन बादशहासच दिल्लीस का नेटाट? हिंदूच्या साटारच्या छट्रपटीसच आजच्या आजच त्या बादशाही टक्टावर का बसवीट नाहीट?

यशवंतराव : ज्या कारणासाठी तुम्ही इंग्रज स्वतःस इतके सबळ समजत असताही आजच्या आज बंगालचे स्वतंत्र राजे न होता याच मुसलमीन बादशाहीचे नुसते दिवाण असल्याचा बहाणा करीत आहा त्याच कारणासाठी! पटली खूण? आणि म्हणूनच उद्यांचा प्रश्न उद्यांवर सोडून हे शाहाअलम बादशहा! आज तरी उभ्या हिंदुस्थानात सबळतम असलेल्या या मराठ्यांच्या बाहूचा आधार घेऊन उठा, दिल्लीस चला आणि बाबराच्या तख्तावर नुसते बसण्याचा तरी जो मान अजून तुम्हांस उरला आहे तो उपभोगा! मराठ्यांच्या याच हाताने दक्षिणच्या मुसलमानी पाच बादशाहीस धुळीस मिळविले; पुर्तुगीजांची रग जिरवून ठाणे, वसई घेतली; शिद्द्याचे शिर छाटून कोंकण स्वतंत्र

केले; इंग्रजांस कलकत्त्याच्या ‘मराठा डिच’चे आतच डांबून ठेविले. औरंगजेब, नादिरशहा, अबदाल्ली सारख्यांचा दम उखडून टाकला; कटक घेतली अटक घेतली.

पद

जितशतरण असि हा । छत्रपति हिंदुपद पातशहांचा त्या ।
म्लेंच्छ निवह हत्या । मानधन । सुजनांचा शरण । खलवर्ग हरण । अहा ।।
पाच पादशाही ही । दख्खनच्या त्या पाही । तुडवित झणि ।
विंध्याचल उल्लंघुनि तुंबळ । जिकीत चंबळ गंगा काठ । घालीत
थेट सिंधुसी गाठ । पुर्तुगीजांग्ल फिरंग । तुर्कमदध्वजभंग ।
मुक्त हिंदु जगताला करि पहा । जितशरण असि हा ।। १।।

तो हा मराठ्यांचा प्रबल बाहु हे बादशहा शाहाअलम, मैत्रीसाठी मी पुढे करीत आहे. बोला, तो मित्राचा म्हणून धरता की वैर्यांचा म्हणून ? आता एका शब्दात उत्तर द्यावे!

बादशहा : मित्राचा म्हणून! मराठे बेशक बहादूर हैं! रखेंगे तो मेरी बादशाही वेही जीती रख सकते हैं! (उठून यशवंतरावांचा हात धरावयास उजवा हात पसरून हळूहळू जातो.)

इं. वकील : (स्वगत) My God, now I must strike boldly! Now or never! (उघड) हा हा! बाडशाह! बाडशाह! वह मरहट्ठोंका हाट है! इंग्रज बहाडूरका हाट इढर है! बंगष हाफिजांच्या वेढ्यात मरहट्टे धुळीस मिळणार हे नक्की! मग फशाल! आम्ही इंग्रज तुम्हांस स्वटा डिल्लीस नेतो! इकडे या! मराठे हिंदुपद पादशाही करना मंगटे हैर हम अग्रेज कुछ नही मंगटे! (बादशहाचा डावा हात धरतो. बादशहा गोंधळून ताटकळत उभा राहतो.)

बादशहा : या खुदा! अकबर औरंगजेबके तक्त का मै मालिक मेरी यह क्या दुर्दशा हो रही है! अब क्या करू! (थोडे थांबून) यशवंतराव, रोहिले हमारे मुस्लिम; उनको हम नही छोड सकते! त्यांचा मराठे पराभव करीतो तरी आम्ही तुमच्या बरोबर येऊ नये हेच ठीक! (इंग्रजांकडे झुकतो.)

यशवंतराव : ठीक तर, ठीक! बस! शहाआलमला बादशहा म्हणून हा शेवटचा मुजरा! करार तुम्ही मोडलात! आता दिल्लीचे तख्तावर मराठे वाटेल त्यास बसवितील. वा कोणासच बसवणार नाहीत, वा स्वतःच बसतील! चाललो आम्ही!

बादशहा : सबूर! सबूर! यशवंतराव ऐकून तर घ्या!

इं. वकील : (हळूच) जाना डेव जी!

चोपदार : (प्रवेशून) जहांपन्हाह, गुन्हा माफ! आयी खबर पहुचाना हमारा फरजही है! क्या क हूं! आफत्! मराठोंकी और बंगष हाफिजोंकी बडी करार लढाई हुई! दो बाजूकी दीड लाख फौज लढी! लेकीन, मराठ्यांनी पठाण रोहिल्यास साफ बुडविले! बंगष हाफिज उधळून गेले!

फौजेतील सारा पठाण मराठ्यांनी कापून काढला! दुआबभर अवांतर पठाण रोहिला पळत आहे आणि पानपताचा सूड म्हणून गर्जत मराठी सेना नि स्वार त्यांना पाठी लागीत आहेत!

यशवंतराव : हरहर महादेव! हरहर महादेव!

बादशहा : अफसोस! अफसोस! अखेरमे असली पानपत तो काफरोंने ही जीता! या खुदा!

दुष्मनने वैर चुकाया तकदीर फूट गयी ।।
अब क्या लडे जो हाथकी तलवार टूट गयी ।।

इं. वकील : (स्वगत) My God! Events have taken a different turn! We English are not yet prepared to face the Marathas single-handed. I must leave this fellow to his fate and beat a clever retreat! (बादशहाच्या हातातून आपला हात बळेबळे सोडवून अर्धी पाठ फिरवून उभा राहतो. मधून चोरट्या दृष्टीने त्यांच्याकडे काय होते ते पाहतो.)

बादशहा : हा पहा आम्ही मराठ्यांच्या मैत्रीचा हात घट्ट धरला. यशवंतराव, औरंगजेबाच्या वंशजाने ही आपली मान मराठ्यांच्या हातात दिली. आता ती छाटून टाकलीत तरी तुम्हांस कोणी विचारणार नाही!

यशवंतराव : तरी देखील आपण जर अजूनही मराठ्यांशी प्रामाणिकपणे विश्वासून वागाल तर मराठे तुमच्या केसासही धक्का लावणार नाहीत! चलावे आपण! (बादशहा यशवंतरावांचा हात धरून जातात. इंग्रज वकील तिकडे तिरकस पहात शीळ घालीत उभा राहतो.) (पडदा पडतो.)

प्रवेश ७ वा

(फत्तरगडात रोहिल्यांचे हाती पडलेली सुनीति)

सुनीति : (इकडे तिकडे बिचकत पहात येते.) ह्या महालात आता मी अगदी एकटी आहे. त्या मेल्या सादुल्ल्यांच्या मुसलमानी पहारेकरणींची दृष्टि चुकवून आज कितीतरी दिवसांनी मी ही माझी मराठी पैठणी ऐटीने नेसल्ये आहे! पानीपती मराठी स्त्रियांवर हल्ला करून रोहिले राक्षस आले त्या झटापटीत मी नि माझी आई झुंजून घायाळ होऊन पडलो होतो. तिकडे माझा कान्त शिलेदार यशवंत रणात आधीच घायाळ पडला होता. मला तशीच घायाळ असता या सादुल्लाखानान पळवून इथे आणिली. माझ्या दयिताची नि माझ्या आईची काय अवस्था झाली असेल ती देवाला ठाऊक! या सादुल्यांने मला मेलेपणी जिवंत केले आणि मला बळाने मुसलमान करून माझ्याशी निक्का लावून मला जिवंतपणी मेल्यासारखे केले! तेव्हापासून मीही अशी मेलेलीच जगते आहे! मला मुसलमानीच पेहेराव घातला पाहिजे ही त्याची सक्तीची आज्ञा. त्या पेहेरावात कफनात प्रेत शोभावे, तशी मी त्याला शोभिवंत दिसते म्हणे! पण सादुल्लाखानाच्या हातात गवसलेल्या ह्या माझ्या कुडीच्या प्रेतातून निघून गेलेला, माझा जीव, माझे मीपण, एखाद्या जिवाशी बाळगून ठेवलेल्या गुप्त रत्नासारखे मी जर इथे कुठे अजून जतनवून ठेवू शकले असेन तर ते ह्या माझ्या प्यार्याल पैठणीच्या घडीतच होय! माझी मराठी पैठणी ती! किती गोड़ अशी लगटून मिठी मारावीशी वाटते! खरेच सखे, आईचे किती लाड, बहिणीची, माझ्या सुशीलेची किती कौतुके, किती आंसू, किती हंसू, प्रेमळ हिंदुपैठणी, तुझी घडी उकलताच ह्या तुझ्या आकाशी आकाशात चांदण्यासारखी चमकून उठतात; ह्या माझ्या दुर्दैवाच्या काळ्याकुट्ट रात्रीत जीवनाच्या चमका चमकवितात! आणखी कसली ही गोड आठवण तू माझ्या कानात कुजबुजलीस? खरेच, सखे, माझ्या दयिताने, माझ्या यशवंताने माझ्या उमलत्या यौवनाचा हात जेव्हा प्रथम धरला तेव्हा प्रीतीच्या उसळीसरशी भरून आलेली माझी छाती मी लाजर्या लोलुपतेच्या या पदराने अशी झाकली, नाही का ग?

पद

प्रिय । सहसाची संगलुब्ध हात धरी गे,
जर । मजवरि पहिलीच मदन मात करी गे ।।
कामावेशे, थरथरवीती,
कुणि नव वीज करी कंपित तनु आत वरी गे ।। १ ।।

अग बाई ही माझी अम्मा अशी उत्तेजित झाल्यासारखी लगबगीन माझ्याकडेच का बर येत आहे? बापडी बिचारी म्हातारी! तिच्या भरल्या हिंदु माहेरा-सासर्यांहून एका रोहिल्या शिपायान पकडून पळविली,

बाटवून मुसलमानली नि ह्या सादुल्लाखानाच्या घरच्या दासीपणात जन्मभर राबविली. अम्मा, ये, आत ये!

अम्मा : सुनीते! अग ऐकलेस का तू? अग पण हे काय? यंव! किती दिवसांनी तरी आज ही मराठी पैठणी नेसलीस! खरेच, सुनीते, त्या बाटग्या मुसलमानी पेहेरावातून निघून तू ह्या आपल्या हिंदु वेषात दिसलीस ना की तुझी कायापालट ग्रहणातून सुटलेल्या चंद्रकोरीसारखी मनोहर दिसू लागते! पण मी जे आता सांगायला आले आहे ते ऐकताच, सुनीते, तुझ्या कायेचेच नव्हे, तर जीवाचेही ग्रहण सुटल्याचा तुला आनंद होईल. अग, ऐकलेस का, जो दिवस डोळ्यांनी पहावा म्हणून आपण आत्महत्येने आजवर डोळे मिटले नाहीत तो दिवस उजाडला! 'पानपतचा सूड' म्हणून गर्जत मराठी सैन्ये झंजावातासारखीं दाही दिशा धुंदवीत दिल्लीत, दुआबात घुसली. आजवर ह्या फत्तरगडात ह्या किल्लेदार सादुल्लाखानान ही बातमी गुप्त ठेविली होती, पण मराठ्यांचा मार खाऊन पळालेल्या रोहिल्यांच्या झुंडीच्या झुंडी गंगा माघारी उतरून गावोगाव पोचल्याने आज बाजारात जिकडे तिकडे ही बातमी एकदम फुटली आहे!

सुनीति : अम्मा, पण इतकी चांगली बातमी सहसा खरी नसते. बाजारगप्पेहून दुसरा काही नक्की पुरावा नाही का?

अम्मा : अग पण खरेच! विसरतच होते मी! जी खरी आनंदाची बातमी ती तशीच राहिली! सुनीते, खोटे म्हणून माझा हिरमोड करू नकोस अं! तुला गळ्याची शपथ आहे. अग ह्या मराठी सैन्यात रावराजे यशवंतराव म्हणून कोणी मोठे पराक्रमी नवे सरदार आहेत म्हणे! अग तुझा तो प्रियकर यशवंत तो हाच तर नसेल ना?

सुनीति : अम्मा, किती भोळी आहेस तू! अग, पानपती झुंजून पडताना मी समक्ष माझ्या प्रियकराला पाहिले! अग एवढी भाग्याची मी असत्ये तर..

अम्मा : अग खरेच! सांगायच ते राहून गेले. हे रावराजे यशवंतरावही पानपती पडले. पण कोण्या बैराग्यान म्हणे संजीवनी मंत्राच पाणी शिपडून त्यांस पुन्हा उठवले, इतकेच न व्हे, तर त्यांची पहिली पत्नीही म्हणे अशीच पानपती पडली होती. ते अजून तिची छबी हृदयाशी ठेवतात नि एकांती तिच्याकडे पहात अश्रु गाळतात!

सुनीति : आणि त्या सरदारास एकान्तात तसे प्रेमाश्रु गाळीत असता ह्या फत्तरगडच्या बाजारी लोकांनी पाहिले नि ती बित्तंबातमी तुला दिली, नाही? भोळी ग भोळी!

अम्मा : अग त्यात काय अवघड आहे? कोणसे म्हणत नव्हते का की बायाबापड्यांची बाजारच्या चौकावर चाललेली रडारड आजूबाजूस देखील ऐकू जात नाही. पण अशा थोरामोठ्यांचा एकान्तातील लहानसा

सुस्कारासुद्धा पिढ्यापिढ्यांस सारखा ऐकू येत राहतो. थोरांच्या एकान्तास भिंती ऐकतात, वार्यांचना वाचा फुटते, अंधेरच पाहतो.

सुनीति : अम्मा, अम्मा, तू अद्भुत आशेच्या सोनेरी खंजिराने हे माझे हृदय असे कशाला भोसकतेस बर? अम्मा, तुझ्या भोळेपणाच्या साथीन माझंही मन पछाडल की काय? माझे उर धडधडत आहे. अहाहा, देवांच्या चरित्रातील अद्भुतीचे रंगात मनुष्यांची चरित्रेंही विधी रंगवू लागला की काय? पण, पण, हे यशवंत ते यशवंतच कशावरून? माझ्या दयिताला रणी पडलेल मी प्रत्यक्ष पाहिले, ते स्वर्गीच गेले! आता स्वर्गाचीच दार देवाने सताड उघडली असली तर गोष्ट निराळी! पण तो माझा घरगुती प्रश्न जरी सोडला तरी मराठ्यांनी पानपतच्या सूडासाठी काहीतरी मोठा प्रळय मांडला आहे इतके मात्र ह्या बातम्यांवरून खरे दिसते! आणि तेवढ जरी खरे असले तरी आपण आत्महत्येच्या पालापाचोळ्याच्या चिंतेवर जळून न जाता ह्या रोहिल्यांनी भ्रष्टविलेल्या देहास त्याच राक्षसांचा बळी घेणार्याअ रणकुंडातील यज्ञाग्नीच्या ज्वाळा होण्यासाठी राखून ठेवले हे योग्यच ठरेल! (थोडा विचार करून) अम्मा, आता आपल्याला आपला फारा दिवसांचा डाव जर साधावयाचा तर मोठाच व्यूह रचला पाहिजे. आता प्रथम ह्या सादुल्ल्याला थोडा लाडात आणवणे भाग आहे. पाघळला की बेछूट पाघळतो. काही नक्की बातमीही तशी बोलून जाईल. त्याचा मजवर विश्वास जसजसा बसेल तसतसा आता पुढचा बेत.

अम्मा : पण तुला त्याच्याशी सारखी हिडीसफिडीस करायची खोड आहे ना! ती कशी सोडशील ते पहा! अग हा तो आलाच इकडे! जा जा तो मराठी साज झटकन् पालटून ये कशी! चल आत, आलाच तो! (जातात.)

सादुल्ला : (प्रवेशून) सोनपती! ऐ मेरे प्यारी सोनपती! आं, आज महेलमे आनेको देर क्यो किया है मेरे प्यारीने? मगरूर मरेठोंने दिल्ली दुआबमे जो गहजब करके हमारे मुसलमानोंको उखेड दिया है उसकी कुछ बात तो इसने नही सुनी? उसने सुने तो यह मरेठोंकी बच्ची और भी मगरूर बन जायेगी! देखो क्या अजब बात है! आज दहा वर्षे मी हिला मुसलमान केल्याला झाली. हिला मूळचा विसर पडावा म्हणून हिचे मूळच नाव सुनीति हे देखील न उच्चारता हिला माझ्या सोनपत पानपतच्या बहादुरीचे यादगार असे ‘ऐ सोनपती’ ‘ऐ पानपती’ हे नाव ठेवले. हिच्याशी निका लावून हिला माझ्या जनान्याची राणी करून ठेवली पण अजून तिच्या मनातील मराठी बाणा, दुष्मनीची अढी काही सुटत नाही! जाव! ती अढी धरो नाहीतर गोडी धरो! श्री आणि स्त्री, दौलत और औरत ह्यांच्या आवडी नावडीस भ्याडांनी भ्यावे! स्त्री और श्री ह्या दोन्ही नुसत्या वस्तु असतात, व्यक्ति नव्हेत. त्यांना स्वतंत्र मनच नसते! तरुणी हे पुरुषांच्या इष्काच तक्त आहे. तक्ताला जसे मन नाही तसेच तरुणीलाही नाही. जो जिंकील, ज्याच मन त्यावर बसेल त्यांना त्यांना त्यांच्यावर बसू दिलेच पाहिजे. न करीना ती प्रेम! प्रेम करून तरी ती असे

अधिक काय देणार की जे मी पराक्रमाने तिच्यापासून आधीच छिनू शकत नाही! वाह! आयी मेरी प्यारी आयी! (सुनीति मुसलमान वेषात येते.) ऐ प्यारी सोनपती, आव! आव! तु नही आती तो मै बलसे तेरेको ऐसी पकडके लाता! आं, ये क्या अजब बात हुई? मी तुझा हात धरला असताही नेहमीप्रमाणे तू तो झिडकारला कसा नाहीस? त्यामुळे माझा हात कसा ढिला पडत आहे. तुझी आजची भेट अळणी लागत आहे. देख, कामशांतिके आनंदके समान क्रोधशांतिका आनंद भी बडा मीठा रहता है. भ्याड बकरीला खाताना सिंह नुसती एक अळणी ढेकर देतो ती कोणीकडे, आणि उलटून अंगावर आलेल्या मत्त हत्तीच्या गंडस्थलावर झेप घालून ते रक्त जेव्हा तो पितो तेव्हा त्या क्रोधशांतीच्या उन्मत्त आनंदाच्या त्याच्या डुरकाण्या कोणीकडे! तू एखाद्या स्वयंवरात मला होऊन माळ घालतीस ना? तर मला कामशांतीचाच आनंद तेवढा लाभता, पण तू काफरोंकी लडकी, पानपती, खंजीर उपसून अंगावर आलीस, तेव्हा तुला पिरगाळून पकडून पळवून तू धडपड करताना जेव्हा अशी छातीशी मी चेपून धरली ना तेव्हा कामशांतीच्या अळणी आनंदात क्रोधशांतीच्या मादक मसालेदार आनंदाची भर पडून जी लज्जत आली ती औरच! क्यो प्यारी सोनपती तू सगळे ऐकत आहेस ना!

सुनीति : जी हां. सीताजी रावणाची वाह्यात् बडबड ज्या धिक्काराने ऐकत होती त्याच धिक्काराने मी आपल्या वल्गना ऐकत आहे!

सादुल्ला : रावणका धिक्कार सीताजीने ठिकही किया, कारण तो खुळचट तिला बळाने पकडण्याचे सोडून बुळगेपणीच प्रार्थीत होता. लेकिन मै तो जबरदस्ती बिगर बात भी नही करता! बोल मै इसलिये रावणसे भी बडा हू या नही?

सुनीति : जी हां! आप रावणसे भी बडे अत्याचारी हो! छोटे अत्याचारके वास्तेही रावण राक्षसके दस भी सिर काटे गये आपल्यासारख्या महाराक्षसाचे ह्या बड्या अत्याचारासाठी-

सादुल्ला : हे एक शिरपण छाटले गेले नाही!

सुनीति : जी हां! सैतानाची केवढी ही कृपा!

सादुल्ला : का सैतानाची का? देवाची कृपा म्हण!

सुनीति : राक्षसांच्या देवालाच मराठे सैतान म्हणतात!

सादुल्ला : मरट्ठे? अब किधर है तेरे मरेट्ठे?

सुनीति : ते मला ह्या बंदिवासात काय कळणार! पण मी स्वप्नात भलतेचे सलतेच पाहिले. काय सांगू! तुमच्या शिरासारखे एक शिर भाल्यावर टोचून ह्या फत्तरगडात महादजी शिंदे मिरवीत आहेत आणि तुमचे ते शिर ह्या तुमच्या थबकट मानेवर दिसते त्यापेक्षा त्या भाल्याच्या उठावदार पात्यावर कितीतरी छान दिसत आहे, असे मी स्वप्नात पाहिले!

सादुल्ला : (चमकून) अबे सैतानके बच्ची! तू जर पुन्हा असे वाह्यात बकलीस तर तुझ्या कंठाच्या ह्या सुंदर देठावरून हे तुझे शिर मात्र मुरगळून फुलासारखे अलगद तोडीन; याद राख!

सुनीति : का बर, आता असे चिडता का? मी मघा तुमचा हात झिडकारला नाही, तर म्हणालात की माझ्यावर प्रेम करू नको, भांड! आणि आता भांडले तर असे भिता! काळेठिक्कर पडता? मग आता पुन्हा प्रेमाने बोलू का? ऐका तर खानजी, आता मराठे माझे कोण! मी बाटलेली! त्यांच्याकडे गेले तरी मला ते हिंदु लोक मुसलमानच मानणार! धुडकावून देणार! आता माझे कोणी असाल तर तुम्हीच आहा! म्हणूनच तुम्हांला आज चिंताक्रांत पाहून माझे मनातील प्रेम मी उघड केले? बोला, आज मघापासून असे दचकता का? चमकता का? काळे ठिक्कर का पडता?

सादुल्ला : अहाहा! मै क्या सुनता हूं! ऐ प्यारी सोनपती, तेरा मुंह मै रोज देखता लेकिन दस बरसमे आज पहिलेही मैने तेरा दिले देखा! बेशक तेरा दिले तेरे मुंहसे भी निहायत सुंदर है! मी आज चिंतेने व्याकूळ झालो आहे हे जे तू बरोबर ताडलेस ते तू अशी दिलदार होतीस म्हणूनच! अबे सोनपती, क्या कहू मरठ्ठे दिल्ली लेके रोहिलखंडपर चले आते है! मेरी जान धोखेमे है! फेर भी जाना दे, प्यारी मै इन्ही बातोंसे रंजिश होके कुछ आराम पानेको तेरे महलमे आया! फेर सब कुछ बतला दूँगा, फेर सब कुछ देखा जायेगा! अब पहले इन तमाम बेचैनीको तेरे इष्कके प्यालेमे डुबा देंगे चल!

मरना तो है सभीको शिकंदर भी मरा है!
पी डाल झटसे यार जो इष्कका प्याला भरा है!

सुनीति : बिलकुल ठीक: खरोखरच प्याला काठोकाठ भरला आहे!

पद

रुचतसे जो जयाला । तयाला पिऊं द्याचि प्याला ।।
झिगुनिया रंगलेला । जिवाला कधी कोण भ्याला ।।
पिउनि विषहि ते शंभु अमर ठेला ।। अमृत पाजुनि राहुसि छाटियेला ।।
सुरा भासत तुज, पीच तू तयाला ।। हालाहलमय हा मीहि पिइन प्याला ।।
वैराने झिगलेला, जगाला, दंगवायाला ।

(जातात.)

अंक तिसरा

प्रवेश १ ला

(हाफिज रहमत आणि सादुल्लाखान तोफांच्या बातेर्याय लावून सैन्यासह उभे आहेत.)

सादुल्लाखान : (दुर्बीण लावून) नामर्द! नामर्द! ये मरहट्टे कितने नामर्द है! देखिये जनाब हाफिज रहमतखानसाहेबजी, हमारे रोहिलांके तोफखानोंके गोलबाजीसे फेर पीछे हट गये. देखिये! आमच्या रोहिलखंडावर दातओठ खाऊन हा एक लाख मराठा स्वारी करून आला खरा; पण गंगा उतरता उतरता पहिल्या सलामीसच आम्ही रोहिल्यांनी बांधलेल्या ह्या अजस्त्र मोर्चापुढे आणि चालविलेल्या ह्या तोफांच्या भयंकर भडिमारामुळे तो दुष्मन कच खाऊन पुन्हा पाण्यातून परतला पहा! सरदारजी, मुस्लिमोके दुष्मनोके तबाह करनेके लिए खुदाताला खुद अपने फेरिस्तोंको मैदानमे भेजता है ऐसा हमारे पाक तवारिखोंमे बार बार लिखा है! बस उसी तरहसे अब भी फेरिस्तोंको - देवदूतोंकी फौज अस्मानसे मैदानमे उतर कर हमारी मददगार क्यो नही होगी? बुतपरस्तोंको अल्ला फत्ते हरगिज नही देगा!

हाफिज रहमत : सादुल्लाखानजी! दिल्लीची मुसलमीन सलतनत काफिरांच्या हाती पडायची बाकी का उरली आहे? दिल्लीला काफरशाही आज झालीच आहे. नजीबखान, बंगषखान मरणी मेले, एक लाख पठाण रोहिला मराठ्यांनी दिल्ली दुआबात साफ कापून काढला; पण जे तुमचे देवदूत खुदातालाकडून लढावयास येणार होते. त्यांचा पत्ता लागला नाही. बेशक खुदाताला आजकाल मूर्तिपूजकांचाच कैवारी झाला आहे; आणि म्हणून मूर्तिभंजक हे आम्ही मुसलमानच त्या मराठी सिंहापुढे केवळ कोल्हे बनलो आहो! (दुर्बीण लावून) सादुल्लाखां, देखिये, फेर आगे बढे! मरहट्टे फेर आगे बढे!

सादुल्ला : गोलंदाज क्या देखते हो! डागा, तोफा डागा! शंभर शंभर तोफांची आग एकदम कडकवा, भडकवा. भाजून काढा दुष्मनाला! (तोफा सुटतात) (दुर्बिणीने पहात) कैसे सैतान है ये मराठे! ही सारी भयंकर आग पीत चढून येताहेत!

एक जमादार : (प्रवेशून) जनाब सरदारसाब! उधरकी बात छोडो पहिले इधरकी देखो! मराठ्यांची ती मुख्य फौज घेऊन सरदार बिनीवाले तिकडे गंगा उतरत असता आपली सारी फौज तिला तोंड देण्यात गुंतली आहे असे पाहून महादजी शिंदे एका चोर-उताराने गंगा उतरून आपल्या पिछाडीवर अकस्मात् येऊन कोसळला आहे! इधर इस बाजू देखो! मराठोंका जबरदस्त बादलका बादल चढ आया है! घासके माफक रोहिलोंको मराठी समशेर काट रही है!

(इतक्यात हरहर महादेव करीत महादजींची सेना एका बाजूने येते, युद्ध जुंपते, तोफा सुटतात, मराठे आल्या बाजूस किंचित् हटतात तोच मुसलमानांच्या मागचे बाजूसही हरहर महादेवाच्या गर्जना उठून यशवंतराव, बिनीवाले, ससैन्य येतात, मुसलमान दोन्ही मराठा फौजांच्या कचाटीत सापडतात. युद्ध

सरमिसळणे दोन्ही दळे एकवटून घुमू लागते. रणशिंगे वाजतात. वेडी सर्वांमध्ये डमरू वाजवीत नाचत गाते, ‘‘सोनपत पानपत, तुमची आमची गेली पत, पादशहा हिंदुपत, घ्या घ्या सूड! भाऊंचा सूड! दत्ताजींचा सूड! पानपतचा सूड!’’)

वेडी : (मध्येच एकदम थांबून) सांपडला बाई सापडला! हाच तो सादुल्ल्या! आम्हा मराठी स्त्रियांस पानपती भ्रष्टविणारा! पळाला! धरा! (असे किंचाळत सादुल्ला पळून गेला त्या दिशेस धावत जाते तोच मुसलमानांत ‘भागो’ ‘भागो’ ही आरोळी उठून काही शिपाई नि हफीज रहमत पळतो. काही पडतात. मराठे बातेर्यांवर चढून तोफांवर भगवे झेंडे लावून हरहर गर्जतात.)

बिनीवाले : भले वीर! शत्रूंचा सप्पा उडविलात! सरदार कानड्यांच्या मागे श्रीमंतांनी आम्हांस सरसेनापति पदावर नेमले त्याचे आज तुमच्या पराक्रमे चीज झाले.

महादजी : सर सेनापति, सरदार बिनीवाले, हेच ना ते रोहिलखंड! पानपतच्या वैर्यां चे, त्या नजिबाचे, हाफिजांचे, सादुल्याचे, रोहिल्यांचे हेच ना ते रोहिलखंड? आज मी त्याच रोहिलखंडाच्या छातीवर ही मराठी तलवार अशी खुपसून उभा आहे. वीरांनो, जा! मराठी लूट, ललना, श्री नि स्त्री, बंदीत असेल ते घरघर जाळून टाका! गडगढ धुळीस मिळवा! गावगाव कापून काढा! पानपतच्या लढाईचे नाव घेताच मराठ्यांस मान खाली घालावयास न लागता रोहिला पठाणच त्या पानपतच्या नांवासरशी थरथर कापू लागावा असा पानपतच्या लढाईचा सूड उगवा.

बिनीवाले : पण तरीही ते सर्व सावधपणे, मागे पुढे पाहून पाऊल टाकीत, साधले पाहिजे! कारण रोहिल्यांची दुसरी जबरदस्त फौज फत्तरगडी मोठा नेटाचा मोर्चा बांधून उभी आहे, त्यांतही तो नीच सादुल्लाखान ज्याने पानपती मराठी स्त्रियांवर मुख्य हल्ला केला, तो अधम आज आपल्या हातातून निसटला आहे. त्याचा बळी मला पहिल्याने हवा! जो कोणी मराठा वीर त्या सादुल्ल्यास जिवंत पकडून किंवा त्याचे शिर छाटून आणील त्यास मी गजान्त लक्ष्मीचा मानकरी करीन! चला, शहाजणे शृंगे, जयवाद्ये वाजवीत त्या फत्तरगडाचे रोखेच चला! (हरहर महादेव गर्जत सारे चालू लागतात.)

(पडदा पडतो.)

प्रवेश २ रा

सुनीति : अग पण ह्या फत्तरगडावरील मुसलमानांच्या हालचालीची जी जी गुप्त बातमी त्या हेरास मी तुझ्या हाती धाडते ती ती अगदी रावराजे यशवंत रावांच्याच हाती पडते ना? का आपली दुसर्याह कोणा तरी अलबत्या गलबत्याच्या?

अम्मा : अग असे कसे होईल? तो रावराजांचाच अगदी स्वतःचा हेर आहे.

सुनीति : अम्मा, पण माझे खरे नावबिव तर तू त्या रावराजांच्या हेरापाशी बोलली नाहीस ना? हो, नाहीतर माझे कौतुक व्हावे म्हणूनच असले काही बोलायचीस हो!

अम्मा : नाही ग, तू सांगितलेस तितकेच रावराजांना मी कळविल आहे, की कोणी एक मुसलमानांच्या हातात पडलेली आणि सादुल्लाखानाची पट्टराणी झालेली दुर्गावती नांवाची मराठी स्त्री मुसलमानी हालचालींची सारी गुपिते माझ्या तोंडून कळवीत राहणार आहे. त्या कोणच्या तरी मराठी स्त्रीस भेटताच गौरविण्याचे रावराजे म्हणत होते हो. पण सुनीति, आता तू आपले खरे नाव स्पष्टपणे सांगून का बरे टाकू न ये? आपली प्रियतमा परत सापडल्याचा यशवंतरावांचा आनंद गगनात मावणार नाही!

सुनीति : कशावरून, कशावरून! अम्मा, आपली प्रियतमा आज पतिततमा झालेली आहे हे कळताच बहुधा त्यांचा क्रोध गगनात मावणार नाहीर आनंद नव्हे! अम्मा, त्या प्रतापी यशवंतरावाची ती प्रियतमा सुनीति त्यांच्या मते पानपती मेली आहे तीचे बरी! ही पतिता सोनपती आपली अमंगळ छाया तिच्या स्मृतीवर पाडून तिला आता विटाळू इच्छीत नाही. जाऊ दे, तो विचारच नको! तू आपली मला वेढ्याची कालपर्यंतची माहिती सांग म्हणजे झाले. परवा आपण मुसलमानांचा तोफखाना ज्या बाजूस दुर्बळ आहे म्हणून त्या हेरास कळविले त्या बातमीचा मराठ्यांना काही उपयोग झाला का?

अम्मा : अग खरेच, विसरतच होते ते. अग काल सकाळपासून मराठ्यांनी आपल्या बातमीप्रमाणे ह्या फत्तरगडाच्या त्याच बाजूवर तोफांचा नुसता भडिमार उडवून दिला! त्या बाजूस आज मुस्लिम तोफा साफ बंद पडल्या आहेत!

सुनीति : खरेच की काय? अग मग येताच ही बातमी पहिल्या धडाक्यास द्यायची, का अशी मी विचारित विचारित कोरून काढल्यावर? बर मग सेनापति झबेताखानाचा धीर कसा तसाच आहे का? त्याच्या बायकांकडे सहज जातेस तशी जाऊन आलीस का? अगदी न विसरता महत्वाचे तेवढे सगळे सांगावे अम्मा! विसरतेस भारी तू!

अम्मा : हे ग काय तुझे सुनीते! मी कधी ग काय विसरले? थोडी आठवण राहत नाही कधी कधी इतकंच. पुन्हा मेल सगळेच महत्वाच. हे पहिल्याने सांगावे तर ते राहून जात; ते सांगावे तर ह्याचा विसर पडतो. मला नाही बाई एका दमात सगळे एकत्र सांगता येत!

सुनीति : तस नाही ग अम्मा. कावू नकोस अशी. अग तू जरी काहीही आणि कितीही विसरत आलीस ना तरी माणुसकीस मात्र कधी विसरली नाहीस बर! बाकी सगळ्या गोष्टींची आठवण ठेऊन माणुसकीस तेवढे विसरणार्याेी ह्या मेल्या राक्षसांच्या लंकेत तूच तेवढी मला माणूस अशी भेटली आहेस. माझ्या अयोध्येची ओळख पटविणारी बातमी आणणारी मूक मुद्रिका झालीस! ह्या तुझ्या सच्च्या हृदयाच्या एका आधारावरच जितके काम निभावेल तितकेच मला निभावून घेतले पाहिजे! अगं, ते बघ सादुल्लाखान येणारसे त्या पहारेकर्यांच्या हालचालीवरून दिसते, तर काही सांगण्यासारखी बातमी राहिली असेल तर चल, चल चटकन सांगून टाक नि बाजूला हो.

अम्मा : अग, खरेच सांगण्यासारखी बातमी म्हणून काय विचारतेस? जी सांगायची तीचे बातमी विसरून गेले! ऐक, अगदी गुप्त ठेव अं, ह्यातील चकार शब्द कोणास ठाऊक नाही. अग- सरदार झबेताखान काल रात्री एका गुप्त भुयारातून पळून गेला! अगदी त्याच्या बायकांतच ही कुजबुज चाललेली मी ऐकली. अगदी नक्की! आणि त्याने सादुल्लासच आपल्या मागे ह्या फौजेचा सर सेनापति नेमले आहे.

सुनीति : (टाळी वाजवून) अम्मा, काय म्हणतेस तरी काय? अहाहा, जर तू म्हणतेस तसेच घडल असेल तर अम्मा, हा सारा गड मी माझ्या एका भयंकर फुत्कारासरशी उडवून दिला - चक्काचूर करून टाकलाच म्हणून समज! बाई! काय अद्भुत, काय अघोर बेत हा माझ्या मनात जुळत आला आहे. पण तरीही अम्मा, आपण इतक्या अभागिनी आहोत आणि हे कर्म इतके अद्भुत आहे की घडल्यावरच ते घडले म्हणावे हे बरे! तोवर मना, असे मनचे मांडे खात मूर्खासारखे वाचाळ होऊ नकोस, तर शिळेसारखे निश्चल हो, सापासारखे छापेबाज हो, सैतानासारखे पापी हो, म्हणजे देवासारखे देवाचे पुण्यकार्य साधू शकशील!! आजचा रंग तर फक्कड आहे, उद्याच्या पोटात काय आहे ते कोणी सांगावे?

अम्मा : अग खरेच, तेच अचूक सांगणारी एक चेटकी गडावर एवढ्यातच, कुठूनशी आली आहे. नाव विचारल तर सांगते ‘वेडी’ म्हणून. पण सार्याक मुसलमानी शिपायांस नि अंमलदारांस तिने वेड लावले आहे. जाते तिथे मराठ्यांस शिव्या देत फिरते. तिला कोणी आडवीत नाही. उलट जो तो तिला हात दाखविण्यास धडपडतो आहे! कारण भूतभविष्य ती अशी नेमकी सांगते म्हणतेस की यंव! अग हो, विसरतच होते: ती माझ्या सारखी पाठीस लागली आहे की मला सादुल्लाखानाकडे घेऊन चल म्हणून: काल तर ती थेट ह्या महालाच्या जिन्यापर्यंत येऊन गेली.

सुनीति : अम्मा अम्मा, सादुल्लाखान येतो आहे जा, जा.

(अम्मा जाते.)

सादुल्ला : (प्रवेशून) सोनपति! अफसोस! ऐ मेरी प्यारी, पानपती अफसोस, अफसोस! मेरी जान खतरेमे है! बचाव, बचाव, आज ही माझी पोलादाची समशेर बोथट झाली, आता मला वाचवील तर माझी ही

प्रेमाची समशेर, ही माझी प्यारी सोनपतीचे काय ती वाचवू शकेल! सोनपती, तू शपथेवर मला त्या दिवशी वचन दिले होतेस ना की तू माझ्या विश्वासाचा आणि प्रेमाचा केव्हाही घात करणार नाहीस म्हणून?

सुनीति : जी हां, सादुल्लाखानसाहेब, ज्या विश्वासाने आणि प्रेमाने आपण मला आजवर वागविलेत तशाच विश्वासाने आणि प्रेमाने मी आपल्याशी मरेतो वागेन! बोला, आज असे नवीन संकट कोणचे गुदरले? नि मी त्यातून आपणास वाचविण्यासाठी काय करावे?

सादुल्ला : सुन, प्यारी सुन: नजीबच्या पुत्राने, झबेताखानाने नि मी ह्या फत्तरगडी जबरदस्त मोर्चा बांधला. मराठ्यांनी वेढा घातला तरी परवापर्यंत गोळ्यांच्या माराखाली त्यांस तसूभरही पुढे सरकू दिले नाही. पण परवापासून आमची कच्ची बाजू तीचे कशी काय की पण मराठ्यांनी नेमकी ओळखून त्यांनी काल तिकडच्या आमच्या तोफा साफ बंद पाडून तटास मोठमोठी खिंडारे पाडली; त्यासरशी घाबरून काल रात्री झबेताखान, आमचे मालिक आणि सरसेनापति, एका गुप्त भुयाराने किल्ल्यातून निसटून जीव घेऊन पळून गेला!

सुनीति : काय, ह्या फौजेचा मालक झबेताखान, त्या बहाद्दर नजीबखानाचा हा बहाद्दर पूत मराठ्यांस भिऊन पळून गेला? नि येवढी मोठी बातमी मला अजून कळली देखील नाही?

सादुल्ला : प्यारी, तुला तर काय, पण ही बातमी माझ्यावाचून कोणासही अजून कळली नाही. म्हणून तर माझ्या जगण्याची अजून आशा आहे. त्याने जाताना ह्या फौजेवर मला मुख्य सरसेनापति नेमले आहे असे मला सांगितले नि सार्याे सरकारी किल्ल्या मजपाशी दिल्ल्या नि मरेतो किल्ला झुंजीव म्हणून आज्ञापून तो चालता झाला! मालक तो, कितीही नामर्द निघाला, तरी त्याच्या तोंडावर त्याची आज्ञा मला कशी तोडता येणार? मी हो म्हटले, पण रोहिल्यांचे हे सारे मातबर सरदार ज्या मराठ्यांपुढे शेपट्या घालून रानावनात पळून गेले तिथे मी एकटा मराठ्यांस पुरा पडणे शक्य नाही हे मला पुरते कळून चुकल्यामुळे मीही आता माझा जीव त्याच रीतीने वाचविण्याचा निश्चय केला आहे! प्यारी अजूनही मला मरणाचे भय वाटत नाही, पण मला आता मराठ्यांचे भय वाटते! म्हणून आजच्या आजच मीही त्याच भुयाराने पळून जाणार!

सुनीति : अच्छा, आपकी जान इस तरह बचानेमे मै आपको क्या मदद कर सकती हूं?

सादुल्ला : वही तो मै तेरेको अभी बतलाता था. प्यारी सोनपती, ते भुयार झबेताखानासच माहीत होते, ते त्याने पळताना माझे साहाय्य हवे म्हणून मला दाखविले; ते मी आता तुला, माझ्या प्राणसे भी प्यार्याश सोनपतीला, दाखवीन. त्या भुयाराचे बाहेरचे तोंड ह्या किल्ल्यापासून दूरवरच्या एका झाडीत उघडते त्याच रानी माझे जिवाचे शेसव्वाशे अनुयायी दबलेले असतात. मी त्यांस घेऊन गुप्तपणे माझ्या जहागिरीस

जाणार, हे साधेतो दोन दिवस तू ही बातमी फुटू देऊ नकोस. मी तुझे महालात आजारी आहे असे भाशीव. मग मी माझ्या खालचाच अधिकारी पोलादखान ह्यास सरसेनापति नेमल्याची माझी चिठ्ठी नि मी देतो ना, त्या, खजिन्याच्या नि दारू कोठाराच्या वगैरे किल्ल्या त्या पोलादखानास स्वतःच पोहोचवून दे आणि आरडाओरड कर की त्या सर्व वस्तु तुझ्या महालात टाकून मी तुलाही न कळत कुठे नाहीसा झालो! मग संधि साधताच तूही त्याच भुयारातून निसटावे नि मला येऊन मिळावे! तिकडे आपल्या छोट्याशा जहागिरीवर आपण प्रेमाच्या स्वर्गात पुन्हा नांदू लागू! तबतक ऐ मेरी प्यारी, इस मुसीबतका सामना

सुनीति : मै बडे खुशीसे करूंगी! आपण काही एक संकोच मानू नये.

सादुल्ला : आह! तू काफरोंकी छोकरी होके भी अब मुझे किसी देवताके माफक दिखाई पडती है. ही बघ रात्र पडत चालली. मध्यरात्री तुझ्या मेण्यात बसून मी तुला सोडणार! तुला सोडणे, हाय हाय, प्यारी माझे हृदय या विचारासरशी कासावीस होत आहे! आव प्यारी आव, तेरे आलिंगनसे मेरी प्राणोंकी प्यास आजके दिन तो तृप्त कर दे! मेरे गलेमे तेरे सुनहरे बाहु प्यारसे लपेट दे!

(तिला असे बोलत तो आलिंगून घेत आहे तो त्या शेवटच्या वाक्याचे वेळीच जिन्यातून वेडी, केस विस्कटलेली, मूठ वळलेली, भयंकर दिसत असलेली येते नि एका अंधेर्याव कोपर्या त निश्चल उभी राहून डोळे वटारून ते सारे पहात राहते.)

वेडी : (स्वगत) काय! हे मी काय पहात आहे! ही माझी मेलेली मुलगी? का तिचे पिशाच्च! माझी सुनीति, सादुल्ल्याच्या गळ्यात पडलेली; तुळशीपत्र नरकाच्या कुंडात! आणि ती चांडाळीण तरीही, जिवंत!

सुनीति : (वेडीच्या कोपर्यालत दृष्टी जाताच दचकून): ते? काय दिसते आहे मला? बाई कोण? माझी मेलेली आई! का माझ्या हृदयात निवसत असलेली. पण आता माझ्या पापाचरणाने चिडून माझ्या हृदयाबाहेर निघून जाणारी, तिची ती संतप्त स्मृति! (सादुल्लास ढकलून) अरे सोड! बघ! मागे बघ डोळे कोण वटारते आहे ते, तुला नाही दिसत?

सादुल्ला : या अल्ला! यह कौन? कुई सैतानी आफत, या कुई पागल औरत, या जिसके डरसे मै भागना चाहता हू वही मेरी खुद्द मौत? बोल तू कौन आदमी या भूत? ऐसी चुपचाप खडी क्यो? तुला कोण हवे आहे?

वेडी : (दात खाऊन दाबलेल्या आवाजात एकेका शब्दासरशी एकेक पाऊल पुढे टाकीत) तू, मला तूच हवा आहेस! पानपती ज्या माझ्या नि माझ्या मुलीच्या केसास धरून आम्हांस फरफटत ओढलेस (पंजे विस्फारीत मोठ्याने) सादुल्ल्या, त्याच केसाने तुझा गळा कापला घे! (थरथरत्या सादुल्ल्यावर एकदम

झडप घालून गळा दाबून, झटापटीत मंचकावर पाडून, खंजिराचा वार करते. पुन्हा वार करते तोच वेडीचा हात सुनीति धरते.)

सुनीति : आई, तू माझी जिवंत आई असे अथवा तिचा मृतात्मा असे: मी तुझी मुलगी आहे मी तुझी सुनीति आहे! पानपती मी घायाळ होऊन पडल्यानंतर, या राक्षसांनी मला इथे आणली. आई -

वेडी : चूप! जीभ छाटून टाकीन मला आई म्हणालीस तर. तुझी आई नि तुझे वडील पानपती मेले, पैकी तुझ्या वडिलांचा आत्मा सूड झाला नि आईस लागले वेडः नि आमचे पुन्हा लग्न लागले. ते वेड मी नि तो सूड माझा पति, त्या माझ्या पतीच्या नांवाच, सूडाच्या नांवाच, कुंकू मला लावायच पण त्या कुंकवाचा करंडाच कुठे सापडेना. तो हा आता सापडला. ह्या राक्षसाच्या हृदयाच्या करंड्यातील हे लालभडक कुंकू असे ह्या खंजिराच्या नखाने कोरून भरला बघ हा मळवट - (तिचा खंजीर सुनीति झटापटीत हिसकावून घेते), झाले माझे काम, जाते मी आता! नि तू? ज्याने तुझा बाप मारला, आईचा गळा घोटला, त्याच्या गळ्यात पडून सुखान नांद अं! सोनपत, पानपत! सोनपत, पानपत! (अशा तालावर पाय आपटीत जाऊ लागते. तोच तिला धरून,)

सुनीति : हाय हाय! आई! पळभर तरी थांब! जी कधीही भेटणार नाही म्हणून मी झुरत होते ती तू माझी नाहीशी झालेले आई मला अशी अकस्मात् भेटली असताही मला पोटाशी एकदा तरी घेतल्यावाचून पुन्हा नाहीशी होऊ नकोस!

वेडी : दूर! जीव घेईन, दूर!

सुनीति : घे, आई जो तूच मला दिलास तो हा जीव तुझाच आहे. मी म्हणजे तुझ्या जीवनाच्या दुधाच्या गंगेतील एक घोटभर दूध! त्या गंगेतील ते चुळकाभर जीवन घेऊन मी तीतच त्याचा अर्घ्य देते, घे! जीव घे पण आई, मला एकदा भेटू दे! (वेडीला कडकडून मिठी मारते. वेडी स्फुंदत तिच्या हनुवटीस धरूनर)

वेडी : पण बाळे, तू हे अघोर पापाचरण का करीत राहिलीस! नको, भिऊन दूर सरू नकोस. बाळे, बाळे तुझ्या या मऊ ओठांचा स्पर्श होताच माझ्या हृदयास प्रेमाचा उमाळा येण्याची झालेली सवय अजून सुटली नाही. ये माझ्या पाडसा, तो प्रेमाचा पान्हा पुन्हा पळभर पी ये! पण, पण, नको! मागे हट! सुनीते, तू मला स्वर्गात सापडशील म्हणून मी शोधावयास निघाले तो तू नरकात पिचताना दिसलीस अं!

सुनीति : आई, दहा वीस दिवस आणखी थांब: माझ्यावर विश्वास ठेव. आज माझे नि या नीच सादुल्ल्याचेही जीवन आपल्या हिंदुपदपादशाहीस आमच्या मरणाहून सहस्त्रपटीने अधिक उपयोगी आहे. म्हणूनच तुला मी ह्या नीचाला येथल्या येथेच ठार मारू दिले नाही. तीन दिवसांनी तुला मी का वाचले नि हयाला का वाचविले ते कळेल नि मग तुला कळेल तसे तू मला ठार मारण्यास मोकळीही होशील. (सादुल्ला कण्हतो) बघ तो शुद्धीवर येत आहे. जा सध्या जा, ह्या गडाखाली मी लावीत असलेला सुरुंग

तुला इथे उभी असताना पाहून वाहत असलेल्या माझ्या डोळ्यांतील पाण्याने सादळेल. जा पण आई पुन्हा मला भेट अं, भेट अं!

वेडी : (जाता जाता) भेटेन. पण तू हिसकून घेतलास तसाच दुसरा खंजीर हाती घेऊन! जर जे बोललीस ते खोटे ठरले तर पुन्हा सोनपत! पुन्हा पानपत! पुन्हा सोनपत! पुन्हा पानपत! (असे तालावर बडबडत नाचत जाते.)

सादुल्ला : अया या या! सोनपती! माझा प्राण भयाने कासावीस होत आहे. ह्या गडाबाहेर मला ह्या क्षणी काढून देशील तरच मी जगलो तर जगेन!

सुनीति : घाबरू नका खानसाहेब! कृत्येसारखी ती घोर आकृति, निघून गेली. तुमचा घाव मी आत्ताचे आता स्वतः औषधी भरून बांधते. (घाव बांधीत) आता सरदारजी, मी आपल्याला भुयाराकडे नेण्यास मेणा आणविते तोवर आपण आत पडून राहावे. अम्मा आपली शुश्रूषा करील आणि पोलादखानास द्यावयाचे पत्र नि त्या भुयाराच्या, दारू कोठाराच्या, खजिन्याच्या वगैरे किल्ल्या, जे काय मजपाशी द्यावयाचे ते मात्र लगेच द्यावे.

सादुल्ला : माझ्या खास महालात जा. ह्या किल्लीने तेथील संदूक उघड. त्यातील किल्ल्या घे, तोवर मी पत्रही देतो. (सादुल्ल्यास खोलीत पोचवून सुनीति पुन्हा प्रवेशते.)

सुनीति : (स्वगत) कोण सोइस्कर संकट येऊन गेले हे आत्ता! जर का हा सादुल्ल्या इथेच ठार मरता तर त्याच्यापासून ते पत्र नि किल्ल्या माझ्या हातात पडत्याना. बर हा अगदीच जिवंत निसटता; तरीही ती मनाला चुटपूट लागती. पण हा अर्धमेला तेवढा झाल्याने दोन्ही कार्यें झाली. ह्या घावातून हा आता सहसा जगत नाही. बाहेर जाऊन कुठेतरी मरणार! नि हेच बर झाले. आत्तां मरता तर मीच मारला म्हणून बोंब होऊन माझे राईराई एवढाले तुकडे हे रोहिले उडवते. पण आता दोन तीन दिवसांनी संधि येताच त्याचे स्वतःचे हातचे पत्र पोलादाखानास दिले की, सादुल्ल्या स्वतःच पळाला असे होऊन मी नामानिराळी राहू शकेन, नि माझा पुढचा अघोर बेत पार पाडीन! एकंदरीत ठरलेली वाट चुकून भलत्या वाटेस लागल्यामुळेच अधिक वेगाने मी माझ्या इच्छिलेल्या ठिकाणी अपेक्षिताहूनही अचूक येऊन पोचल्ये खरी!

पद

हा अघोर बेत घोर संकटा निवारी । गे ।
शिवसम विष कंठि, शिरी गंगा उपकारी ।। धृ. ।।
पापाच्या पुण्यटला ।एकवटुनि मी अबला
एकटि ह्या दशसहस्त्र दैत्यबला मारी ।। १ ।।

प्रवेश ३ रा

कोंडण्णा : (इकडे तिकडे पाहून प्रेत ओढीत) काल ह्या झाडीत एका टेहेळणी करणार्यास मराठ्यांच्या टोळीशी जिवाच्या भीतीने छपून राहिलेल्या मुसलमानांच्या एका तुकडीची चकमक झडली म्हणतात ते खरेच असले पाहिजे. ही पहा रोहिल्यांची पळता पळता पडलेली प्रेते! आं? या प्रेताच्या गळ्यात हे काय चमकते आहे? रत्न की काय? पण हो, हा मेलेला मनुष्य अजून प्रेतावस्थेतच आहे ना? का सुरवंटासारखा प्रेताच्या कातेत पचून भूत होऊन बाहेर पडण्याच्या बेतात आहे? (खडे मारून पाहून) छेः हे अगदी निश्चेष्ट प्रेतच आहे. (जवळ जाऊन गळ्यातील कंठा काढून) रत्नांचा कंठा नि हिर्याची अंगठी ? म्हणजे कालच्या चकमकीत मराठ्यांकडून नकळत कोणी एखादा रोहिला सरदार मारला गेला की काय? अंगठीवर नाव तर नसेल? सादुल्लाखान! मराठ्यांचा पानपतचा कट्टर शत्रू! ज्याचे शिर कापून आणणारास गजान्तलक्ष्मीचे वतन देण्याची सरसेनापतींनी दवंडी पिटली आहे त्या सादुल्ल्याचे हे प्रेत! नि आता त्याचे शिर कापून नेऊन त्या गजन्तलक्ष्मीचा लक्ष्मीकान्त मी होणार! विश्वास देखील बसत नाही असे असेभाव्य भाग्य चालून आले आं माझ्या पायाशी! हं, चल तरवारी, पड माझ्या म्यानातून बाहेर. संभाळ, रे दुष्टा सादुल्ल्या, संभाळ! शिरच्छेदाच्या भयाने तू मृत्यूच्या दाढेत शिरला असलास तरी मी तुला त्या मृत्यूच्या दाढेतून ओढून तुझा शिरच्छेद करणार. तेव्हा छाती असेल तर ऊठ नि द्वंद्वयुद्धास सिद्ध हो. कारण मी प्रेताचे शिर देखील लढल्यावाचून छाटणार नाही. आणि प्रेताशी देखील त्याला आधी सावध केल्यावाचून अधर्माने लढणार नाही! आलो! हरहर महादेव (त्याचे शिर छाटून) अहो चराचर हो, साक्षी व्हा! मी पानपतचा सूड घेतला! मी सादुल्लाखानास भयंकर द्वंद्वयुद्वात ठार मारिले! हरहर! अरे पण मी इतका ओरडतो आहे तरीही हा धोंडण्णा, मजबरोबर येऊन ह्याच झाडीत भटकत असणारा, हा माझ्या शौर्यास साक्षी व्हावयास अजून कसा धावला नाही! काय झाले काय म्हणून विचारावयास दुसरे चिटपाखरू सुद्धा येत नाही! (तोच पडद्यात भागो, भागो मराठे आये, आये, मराठे! असा गलका होऊन मुसलमानांची झुंड येते.)

कोंडण्णा : (घाबरून ते शिर तेथेच टाकून) काय! हे तर मुसलमान! प्राणावर बेतते की काय? बापरे, हे तर इकडेच येताहेत. पळू तर पकडलो जाईन. ठाम उभा राहू तर ठारच मरेन. तेव्हा प्रेत होऊन प्रेतात पडून राहण्यावाचून सुटका नाही. पुढे पुष्कळ जगण्यासाठी आता थोडे मरणेच प्राप्त आहे. (प्रेतांत पडून राहतो.)

प. मुसलमान : आये मराठे आये, भागो-

दु. मुसलमान : लेकिन किस तरफसे आये यह तो कहो, किस तरफसे भागे?

प. मुसलमान : अबे चारों तरफसे आये इस लिए चारो तरफसे भागो! अभी सुना नही तुमने उनका हरहर महादेव!

ति. मुसलमान : लेकिन मरहट्टे कल इधरसे पचास मैल दूर चले गये थे ना? क्या उनका हरहर महादेव पचास मैल दूरसे सुन पडता है?

प. मुसलमान : बेशक! अबे भोला मरेठ्ठे पचास मैल दूर है तोही जो भागता है वोही बचता है! सुना की मरेठ्ठोंके घोडोंको पंख रहते है पंख!

कोंडण्णा : अरे देवा, हे ढकला ढकली करीत आता माझ्या छातीवर पाय देणार! अरे बापरे, भयाने ओरडल्यावाचून आता माझ्याच्याने चूप रहावतच नाही (इतक्यात त्या पळत्या झुंडीपैकी एकाचा पाय त्याच्या पायावर पडताच मोठ्याने ओरडून उठतो) अयाया! नाही, नाही मी नाही त्याचे शिर कापले! मी एक प्रेत आहे! मी कसे दुसर्याी प्रेताचे शिर कापीन! मला असेच शांत पडू द्या नाही तर मी प्रेताच भूत होईन भूत! (वसकन् दांत दाखवितो.)

सर्व रोहिले : भूत! भूत! पानपतके घुस्सेमे मरे मरेठ्ठेभी भूत होके रोहिलांको खाते है! सुना है ना की फत्तरगडमे सादुल्लाखानको भी ऐसेही कुई मराठी भूतने झपेटा था! भागो! भागो! (सर्व दश दिशा पळतात.)

कोंडण्णा : भ्याड कुठले! मला भिऊन सगळे पळाले! माझ्या नांवाचा वचक सार्याख रोहिलखंडभर इतका बसला आहे हे माझ्या ध्यानीमनीही नव्हते. तरी मी स्वतःच घाबरलो होतो. पण जर का हे दोन्ही पराक्रमी हात असे जोडून धरण्याचे ठायी त्यात दोन पट्टे घेऊन असा रणाचा थयथयाट घालू लागतो तर, तर काय? सारे रोहिलखंड मी एकटा जिंकतो! आं! हे कोण? हं! कोणी मराठा बारगीर! आणि भोळसटसाच दिसतो! माझ्या पराक्रमास हवा तसाच साक्षीदार देवाने धाडला खरा बुवा!

मराठा : (दबकत पुढे येऊन) काय हो आता आरडाओरड झाली ती इकडेच की काय? आपल्या मराठ्यांचा मी एक निरोप्या इकडच्या टोळीस निरोप पोचवून वेढ्याच्या तळाकडे परतत होतो तोच हरहर महादेवाचा नि भागोभागोचा मोठा गलका ऐकला. कित्येक मुसलमान पळताना पाहिले. आपण मराठे! आपण दिसताच इकडे वळलो.

कोंडण्णा : म्हणजे! तू युद्ध असे पाहिलेच नाहीस की काय? वेड्या, तो हरहर महादेव गर्जणारा मी, हा एकटा मराठा वीर, आणि झाडीत लपलेली शे-सव्वाशे रोहिल्यांची ती एकजात हत्यारबंद टोळी! मजवर दीन दीन करीत अचानक तुटून पडली! गदा, गोफण, तोमर, तरवार, बाण, बंदूक, हत्यारांची नुसती घे घे मार उडाली. मी रक्ताने नुसता न्हालो. पण टीचभर न हटता कणसे कापावी तशी शत्रूंची कत्तल उडवीत चाललो नि शेवटी काय? शेवटी काय? ऐक, नीट सावरून ऐक, हे शिर छाटून टाकले! कोणाचे? गड्या,

संभाळ! त्या भयंकर शत्रूचे नाव घेताच दचकून मटकन् खाली बसशील म्हणून हं अस्सा, ताठ होऊन ऐक! महादजी शिंदे, बिनीवाले, होळकर, बर्वे, स्वतः पेशवे ज्याचा शिरच्छेद करू शकले नाहीत त्या (मोठ्याने) सादुल्लाखानाचे हे शिर मी अफजुलखानसारखे भीम भयंकर द्वंद्वयुद्धात साफ कापून काढले. तेव्हा त्या शेकडो शत्रूंतील उरले सुरले हजारो शिपाई गर्भगळीत होऊन भागो भागो करीत दशदिशा पळाले. ऐकलेस ना ते तू? पाहिलेस ना ते सारे? शाबास! सरसेनापतींसमोरही असे खरे बोलत राहिलास तर तुझ्या ह्या साक्षीसाठी मी ह्या लुटीतील ही दोन रत्ने तुलाही पारितोषिक देऊन टाकीन.

मराठा : जी हुजूर. बाकी सारे तसेच सांगतो. पण आपण या भयंकर लढाईत रक्तबंबाळ झालेत म्हणून म्हणता तेही तसेच सांगू का? कारण आपण तर रक्ताने लालभडक झाला नसून घामानेच काय ते चिंब झालेले आहा!

कोंडण्णा : वेड्या, घाम? हा घाम का निथळत आहे? मनुष्याप्रमाणे त्याच्या रक्ताचेही सात्त्विक, राजसिक नि तामसिक असे तीन प्रकार असतात. तामसी वीरांचे रक्त काळसर, राजसिक वीरांचे तांबडसर नि माझ्यासारख्या सात्त्विक वीराचे रक्त पांढरसर, गंगाजलाप्रमाणे शुभ्र असते. कारण सत्वाचा रंग निर्मळ शुभ्र. त्याला बेटा घाम समजला! कोण धोंडण्णा, वा! मजवर गुजरलेल्या भयंकर संकटाचे वेळी तोंड लपवून भ्याडा, आता इथे येतोस काय!

धोंडण्णा : हां, कोंडण्णा, आता तोंडाची जास्त वाफ न दवडशील तर झाले हे सारे शोभून जाईल. मी सगळे काही पाहिले आहे. मला माहीत, तुला माहीत. दोघांस हा तिसरा साक्षीही हवा तसा मिळाला आहेच. पण हे जे अचानक घबाड तुझे हाती लागले आहे ना ते पचावयाचे तर तू शेकडो, हजारो, लाखो हे सारे अगडबंब शब्द सोडून तुझ्या जिभेचा विदूषकी पट्टा आवरला पाहिजेस. सरसेनापतींना तुझा पराक्रम तू असा मोकाटपणे न सांगता मला मोजकेपणे सांगू देशील तर बिनतोड डाव साधेल. नाहीतर बाधेल! कारण तू भाग्यवान् आहेस खरा, पण बुद्धिमान् नाहीस! सुलक्षणी पण शंख!!

कोंडण्णा : हं धोंडण्णा, तोंड सांभाळून बोल. शंख, शंख म्हणून मला म्हणतोस पण ध्यानात धर, देवाच्या पूजेआधी शंखाचीच पूजा करावी लागते. प्रत्यक्ष गीतेचा पहिलाच अध्याय म्हणजे निर्भेळ - शंखमाहात्म्यच नव्हे काय! कृष्णाने पाचजन्य, अर्जुनाने देवदत्त, भीमाने पौण्ड्र, शतशः वीर, महावीर 'शंखान् दध्मुः पृथक पृथक'! अनेक वेळा देवांनी माझ्यासारख्या शंखांना हाती धरले म्हणूनच देवांची देवकार्ये पार पडली.

धोंडण्णा : पण त्या शंखांस देवच फुंकीत म्हणून! शंखच शंखांना फुंकू लागते तर देवांनादेखील शंख करण्याची वेळ येती. शंख! म्हणून म्हणतो तुला फुंकण्याचे काम तूच करू नकोस, ते मला करू दे,

म्हणजे उद्या ह्या वेळी तू गजान्तलक्ष्मीचा धनी होशील, हत्तीवर मिरवला जाशील, त्या वेडीचे भविष्य खरे ठरविशील!

कोंडण्णा : अरेरे चांडाळा! हे काय अशुभ वाक्य तू ह्या शुभकार्यी उच्चारलेस! हत्तीवर बसण्याचा हा योग जर तिच्या भविष्याने यावयाचा असेल तर बाबा मला तो नि ती हत्यान्त लक्ष्मी न मिळाली तरी चालेल. कारण मग त्या चेटकीचे ते त्यानंतरचे दुसरे भयंकर भविष्यही खरे ठरू पाहील! मी नि तू ,शेवटी धडधड, पेटू लागू; जळू लागू. धोंडण्णा, मला कापरे भरते रे ते आठवताच!

धोंडण्णा : अरे, त्या भविष्यात विशेष ते काय! अरे शेवटी म्हणजे चितेवर मेल्यावर सगळेच तसे जळतात! चल भिऊ नकोस, हे सादुल्लाचे शिर तुझी कामगिरी, हा निरोप्या तुझा साक्षी, नि मी तुझा वकील! चल सरसेनापतींना हा अमोल नजराणा देऊन तू हो सरदार नि मी तुझा कोंडण्णा कारभारी! चल.

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ४ था

(फत्तरगडच्या वेढ्याजवळील एक एकान्त स्थळ)

ऋषिकुमार : होय, इथेच फत्तरगडावरील सरदारास आपली भेट होईल म्हणून कळविले आहे. गडावर मुसलमानांच्या बंदीत असताही, मराठ्यांस आजवर गुप्त साहाय्य देणार्या त्या देवी दुर्गावती नांवाच्या शूर मराठी स्त्रीने, काही महत्वाच्या कारस्थानाची चर्चा आपणाशी समक्ष करण्यासाठी, आज ह्या तिच्या अत्यंत विश्वासू सरदारावर ही जिवावरची कामगिरी सोपविली आहे.

रावराजे : हे ऋषिकुमार, नावदेखील न सांगता किंवा कपर्दिकही न मागता आपणही आजवर अशाच जिवावरच्या कामगिर्या अनेक वेळा बजावल्या आहात!

पद

लोकमंगलाला । झटत साधण्याला!
संग सोडुनियां सारा । खरे साधु झाला ।। १।।

ऋषिकुमार : ते पहा आलेच सरदार.

सरदार : (प्रवेशून- स्वगत) अहाहा! माझ्या हृदयाच्या देव्हार्यांततील हरवलेली देवमूर्ती ती हीच!

ऋषिकुमार : सरदारजी, आपण येताच असे संकोचलेसे का दिसता? रावराजे यशवंतराव ते हेच

यशवंतराव : होय, सरदारजी, वीरांगना दुर्गावतीचा काय निरोप आहे? गडाचे भुयारातून सादुल्ला पळाल्याची गुप्त बातमी त्यांनी धाडली तिचे आधारे आमच्या एका मराठी टोळीने त्या झाडीत सादुल्लाला त्याच्या टोळीसह गाठून चोपला. त्या झटापटीत आमच्या कोंडण्णा नांवाच्या जहागिरदाराने जातीनिशी द्वंद्वयुद्ध करून त्या रोहिल्या राक्षसाचा शिरच्छेद केला. त्या जहागिरदारास हत्तीवर बसवून आणि मराठ्यांच्या त्या हाडवैरी सादुल्ल्याच्या शिरास भाल्यावर टोचून मराठी सैन्यातून मोठ्या थाटाने मिरवले गेले, हे आपणासही कळलेच असेल.

सरदार : कळले. पण त्या बातमीत चूक इतकीच की सादुल्ल्यास द्वंद्वयुद्धात असे कोणी मारले नाही. त्याच्या टोळीला मराठ्यांनी गांठले; त्यापूर्वीचे गडावर, त्या मराठ्या स्त्री मारेकर्यााने केलेल्या घावे मरणोन्मुख झालेल्या सादुल्ल्यास तिथे टाकून उरले ते रोहिले पळाले नि त्याच घावे तो दुष्ट तिथे मेला. दुसरे दिवशी त्या कोंडण्णाने योगायोगाने त्याचे प्रेत ओळखले नि त्याच्या त्या प्रेताचे शिर छाटून आपण ते द्वंद्वयुद्धात छाटले म्हणून इकडे सरसेनापतींकडे येताच थाप ठोकली.

यशवंतराव : काय? त्या लुच्च्याने सरसेनापतींसही असे चकवले? त्याचे अंगी ही लबाडी लावून त्यास चांगलाच दंड केला पाहिजे! बर रोहिले अजूनही गड झुंजवूच म्हणतात काय?

सरदार : होय! सादुल्ला मारला गेला हे कळताच, त्याचे मागे पोलादखान रोहिल्यांचा मुख्य सेनापति झाला. गड भक्कम, दारूगोळा भरपूर! जिवावर बेतलीच तर मराठ्यांच्या स्त्रिया गडावर रोहिल्यांचे हाती आहेत त्यांची कत्तल करून शेवटचा रोहिला पडेतो लढू म्हणतो!
यशवंतराव : मग ह्या पेचातून गडावरील मराठी स्त्रियाही वाचाव्या; मराठी लूटही आपल्या हस्तगत व्हावी आणि गडही आपले माणूस राखून तडकाफडकी घेता यावा; अशी एखादी तोड आहे का?
सरदार : आहे! नि तीचे सुचविण्यास मी आज आपणाकडे आलो आहे. आम्ही सुचवितास आमचा वाटाड्या दाखवील त्या गुप्त भुयारातून निवडक लोकांसह आपण अचानक रात्रीच्या गडद अंधारात किल्ल्यात घुसून छापा घालावा! दारू कोठारासुद्धा सार्यार मर्मस्थानाच्या किल्ल्या दुर्गावतीपाशी आहेत! आपण येताच एकच आग भडकवू! हलकल्लोळ उडवू!! आणि त्याच संधीस मराठ्यांच्या ह्या अलोट सैन्याने बाहेरूनही गडावर शेवटचा निकराचा हल्ला चढवावा.
यशवंतराव : ठीक! ठीक! ठरले तर! सरसेनापती बिनीवाले यांनी आपणाशी योग्य ते ते कारस्थान चालविण्याचा आणि पार पाडण्याचा आम्हांस अधिकार दिलेला आहे. तेव्हा आपण देवी दुर्गावतींना कळवा की, आपली सूचना येताच तत्काळ मराठी सैन्य गडावर चढून आलेच म्हणून समजा. त्याचप्रमाणे हिंदुपदपादशाहीचे मुख्यप्रधान जे पेशवे त्या श्रीमंतांचे वतीने दुर्गावतीस हाही निरोप आम्ही धाडीत आहो की श्रीमंत अतुल वरदानी, दुर्गावतीसारख्या वीरांगनेच्या ह्या सेवेचे सार्थक धन-मान-दानांही सेवकाच्या इच्छेहून अधिक करतील! तरी काही एक संकोच न करता देवी दुर्गावतींनी इच्छावर मागावा. स्वामी तो पुरविण्यास समर्थ आहेत.
सरदार : रावराजे! रावराजे! हे आपण काय बोलून गेलात? जे वचन श्रीमंतांच्या साम्राज्यलक्ष्मीसही पुरविणे अशक्य; ते वचन, आपण कसे देता? तो निरोप पोचविण्यास निदान मी तरी असमर्थ आहे! कारण, महाराज, देवी दुर्गावतीला सैन्यातील वा राज्यातील कोणत्याही धनमानाची अभिलाषा आता उरलेली नाही. त्या वीरांगनेला जर कोणता इच्छावर हवाच असेल तर तो एका इच्छावराचाच होय!
ऋषिकुमार : काय? इच्छा-वर? मग त्या माझ्या वीरभगिनीची ती इच्छाही पुरविणे अशक्यच का असावे? सरदार, दुर्गावतीच्या इच्छा-वराचा उल्लेख करताच तुमच्या स्वतःच्या हृदयाच्याही कोणत्या तरी कोमलांतील कोमल धाग्यास धक्का लागावा तसा आपला कंठही भरून आल्यासारखा का झाला? स्वर का कापला? एखादे एकच शल्य आपल्या दोघांच्याही हृदयांस विव्हलवीत आहे की काय?
सरदार : हाय हाय! ऋषिकुमारजी, जे विचारू नये तेच आपण विचारलेत आणि आपल्यासारख्या पुण्यवंतांच्या आणि यशवंतांच्या ह्या दुलर्भ सहानुभूतीने भाळलेल्या माझ्या मनास जे सांगू नये तेच सांगितल्यावाचून आता राहवत नाही. महाराज, दुर्गावती मूळ एका तरुण मराठे शिलेदाराची पत्नी. तिचा

प्रिय पती - तिचा तो इच्छा-वर पानपती स्वारीबरोबर गेला त्याच वेळी ही किशोरीही मराठ्यांच्या छावणीतील अंतःपुरात होती. शेवटच्या धुमाळीत तो तिचा प्रियकर समरी पडला असे ऐकून आक्रंदत असताच मराठी अंतःपुरावरही ह्या दुष्ट सादुल्लाखानाचा हल्ला झाला. त्यासरशी ही वीर-किशोरी वीरासारखी झुंजत घायाळ होऊन पडली. तशाही अवस्थेत सार्यात मराठी स्त्रियांबरोबर तिलाही पाडाव करून रोहिल्यांनी फत्तरगडी आणली, सार्या मराठी स्त्रियांबरोबर तिलाही बळाने बाटवली आणि रोहिल्यांत त्या स्त्रियांची त्या राक्षसांनी जेव्हा वाटणी केली तेव्हा ही स्वरूप सुंदरी नवबाला सरदार सादुल्लाखानाने स्वतःसाठी राखून ठेवली. तिच्या त्या सुकोमल तनूला त्याच्या कामलालसेचा दंश सर्पदंशासारखा नित्य असह्य होत असताही सर्पदंशासारखा तिला आपण होऊन गतप्राण करू शकला नाही. स्वतःच्या त्या बलात्कारित, पतित देहाचे स्वतःच आत्महत्येच्या तलवारीने तुकडे तुकडे करून टाकण्याचा विचारही तिच्या मनात येई. पण पुन्हा तिला वाटे की आत्महत्येनेही देहास जी एकदा त्या दुष्टाच्या बलात्कारी स्पर्शाने पापी दुखापत झाली ती झालीच नाही; असे थोडेच होणार आहे! मग निरपराधी स्वतःसच निष्कारण ठार करण्यापेक्षा पुढे मागे दिल्लीवर मराठी सेना चालून आल्यास त्या संधीत फत्तरगडातील ह्या सार्या आततायांचीच राखरांगोळी करावी नि त्या पुण्याईने ह्या पापांचे प्रायश्चित्त ध्यावे हेच उत्तम! असा विचार करून ती संधि साधण्यास ही वीर कन्या देवी दुर्गावती टपत बसली. त्या काळसर्पाच्या संतत दंशाच्या भयंकर कळा सहन करीतही टपत बसली.

यशवंतराव : नुसती टपत नव्हे; तर, तपत बसली असे म्हणा! कारण असे देहकृत पापाचरण हे मनःकृत तपस्याचरणच आहे! मनस्कृत कृत कर्म न शरीरकृत कृतम्.

ऋषिकुमार : पण तिचा पति पानपती पडला म्हणजे घायाळ होऊन पडला असेच ना? नित्याचाच रणी राहिला असे काहीचे बाहीच अशुभ तर आपण सांगत नाही?

सरदार : तो तसा नित्याचा रणी राहता तर मी इथे आपल्या समोर आज उभा कसा असतो?

यशवंतराव : म्हणजे? आपणच-?

सरदार : होय, महाराज, मीच तो दुर्गादेवीचा पानपती पडलेला पति! दुर्गादेवीसुद्धा सार्यांस मरून पडलो असे वाटत असताही मी सावध झालो. शत्रूच्या हाती गवसून विदेशी नाना संकटे भोगीत शेवटी मोठा मानसन्मान मिळवून देशी परतलो. तेव्हा दुर्गावतीची पूर्वीची इच्छा म्हणून तिच्या धाकट्या बहिणीचेही तिच्या मावशीने माझ्याशीच लग्न लावून दिले. पण हे काय रावराजे, ऋषिकुमार, माझ्या ह्या करुण कहाणीने आपल्या दोघांच्या हृदयात कोणची तरी व्याकुळ स्मृति जागृत होऊन आपण मघापासून कासावीस झालेले दिसत आहा! का? आपले डोळे असे पाण्याने डबडबून का आले? आपणास अशी व्यथा होत असेल तर माझी कहाणी मी ह्यापुढे सांगून आपणास अधिक कष्टवू इच्छीत नाही.

यशवंतराव : नको नको, मित्रा तस करू नकोस. तुझी कहाणी माझ्या स्वतःच्या कहाणीशी इतकी तंतोतंत जुळत आहे की,

तुझ्या शोकगीती अशा व्याकुळी ।।
कथा शोक माझाचि गाऊनि गेली ।।
तू पाहसी वेदनेसी तुझ्या ।।
मधें आरशा माझिया आसवांच्या ।। १ ।।

पण ह्यापुढे मात्र माझी कथा माझी नि तुझी कथा तुझी! तुझी प्रिया तुला सापडली, माझी मला नित्याची अंतरली! वियोग माझा वाटार संयोग तुझा! तर जा आणि तू आपल्या हरवून सापडलेल्या तुझ्या प्रिय पत्नीशी, वसंतवनश्रीशी, तसा संगम पाव! मी तिला श्रीमंतांचे नावे इच्छावर देण्याचे वचन दिले आहे. तू तिचा इच्छा-वर आहेस. म्हणून श्रीमंतांचे नावे तिची ती इच्छा पुरविण्याची मी तुला राजाज्ञा देत आहे! लंकेत राक्षसांच्या बंदीत राहिलेल्या सीतेचा अंगीकार श्रीरामचंद्रानेही ह्याच हेतूने असाच केला!

सरदार : अहाहा महाराज, श्री सीतादेवीच्या नामोच्चाराने आपण सहसा मी जीस अजून उच्चारू धजत नव्हतो त्याच शंकेचा उच्चार केलात! महाराज, मी देशी परतल्यानंतर काही कालाने जेव्हा मला कळले की, माझी दुर्गावती जिवंत असून फत्तरगडी बंदीत आहे, त्यासरशी आनंदाचे भरात तीही सीतेसारखी निष्कलंक असलीच पाहिजे असे समजून मी तिला सोडविण्यासाठी नौकर बनून फत्तरगडी प्रवेशलो. तो तिचे विक्षिप्त वृत्त मला कळले! ते सुमंगल की अमंगल, व्रतचारी की व्यभिचारी; विचक्षण की विलक्षण ते काहीच मला समजेनासे होऊन मी तिचा स्वीकार वा धिक्कार काहीच करू शकलो नाही. केवळ हिंदुपदपादशाहीची जी जिवावरची कामगिरी ती करीत आहे. तीत तिला माझी ओळख न देता साहाय्य तेवढे देत आहे. महाराज, सीतादेवी रावणाचे नुसती बंदीत होती. पण तिच्या मनाचे वा देहाचे पावित्र्य लवलेशही भ्रष्टले नव्हते; पण!

ऋषिकुमार : पण काय? दुर्गादेवीच्याही मनाचे पावित्र्य सीतादेवीइतकेच अभ्रष्ट आहे; आणि देहाविषयी विचाराल तर दुर्गादेवीच्या देहाच्या विटंबनेन ती कमी पवित्र ठरत नसून सीतादेवीची तशी विटंबना न करणारा रावण काय तो अधिक पापभीरू ठरतो. कारण तो राक्षसी रावण जर ह्या मुसलमानी रावणासारखा, ह्या सादुल्ल्यासारखा, बलात्कारासच धर्मकार्य मानणारा नरपशु असता, जर त्याने सीतादेवीवर नुसती कामयाचनांचीच सक्ती न करता लांडग्याने हरिणीवर घालावी तशी झेप घालून कामाचाराचीच सक्ती केली असती; तर ती जनकतनयाही त्यातून निभावली असती का? आणि जरी नसती तरी ती बलात्काराच्या दंशाने विद्ध सीतादेवीइतकीच निष्पाप पवित्र आणि पावनच असती नाही का? कारण तिला पळविताना पंचवटीपासून लंकेपर्यंत सर्पाच्या विळख्यासारख्या रावणाच्या बाहुपाशाच्या

वेढ्यात जखडून जावे लागले असल्यामुळे आणि लंकेत त्याच्या अनर्गळ कामयाचना ऐकून विटावे लागले असल्यामुळे स्पर्शदोषाने तिचा देह विटाळावयाचा तो ह्या ना त्या प्रमाणात विटाळलाच होता, आणि तरीही ती आत्मघात न करता जिवंत राहिलीच होती. तथापि तिचे मन विक्षुब्ध गंगाजलासारखे निर्मल होते म्हणूनच सीतादेवीच्या निष्कलंक पावित्र्याची आणि पातिव्रत्याची साक्ष प्रत्यक्ष जातवेद वैश्वानराने दिली!

सरदार : हे साधो, जे आपण उपदेशाल तेच श्रेय आणि रावराजांसारखा धर्मवीर जे आचरील तेच धर्म्य हीच आमची निष्ठा, हयास्तव आता, रावराजे, आपणास हाच शेवटचा प्रश्न की, की विचारू ना तो प्रश्न? होईल ना क्षमा माझ्या या भक्तीच्या लडिवाळ धारिष्ट्याची? की जर आपली ती पानपती हरवलेली प्रियतमा माझ्या या दुर्गावतीच्या स्थितीत तंतोतंत असती नि असेच आचरण करीत असता आपणास अशीच पुन्हा गवसती, तर आपण तिच्या अखंडित प्रेमाचे पुनः पाणिग्रहण करता का? बोला, एका बोलात बोला की देवी दुर्गावतीला, "तुला तुझा इच्छा-वर देईन.", म्हणून दिलेले हे वचन तुम्ही तरीही पुरविता का की जर आपणच तो तिचा इच्छा-वर असतेत?

यशवंतराव : मित्रा, हे तू काय विचारतोस! सगळेच दयित तुझ्यासारखे सुदैवी नसतात! पण विचारतोयस म्हणून सांगतो की, जर माझी दयिता माझी सुनीति, ह्या वीरांगना दुर्गावतीसारखी देवांचे कार्य साधण्यास्तव, स्वतः नरकाग्नीतही अशी तपत, जळत राहण्यास न कचरती आणि अशक्य ते शक्य होऊन तिच्या दैवी क्रोधाला सुरुंगाने दैत्याची लंकाची लंका अशी एकटी उडवून देताना मला भेटती तर सीतेला रामचंद्रांनी जशी आलिंगिली तशीच मी तिला पुन्हा आलिंगिली असती. इतकेच नव्हे तर देवालयात देवता पूजितात तशी मी तिला आपल्या हृदयाच्या गाभार्यांत स्थापून प्रेमाची पूजा बांधिली असती! अरे पण हे काय! (तो तरुण सरदार हळूहळू पुरुष वेष टाकीत चालला असता) ऋषिकुमार! ह्या तरुण देहाच्या फलकावरून त्या सरदाराच्या आकृतीस साफ पुसटून टाकून, माझा भास, लावण्याच्या कुंचलीने, कोण्या कमनीय कामिनीचे र माझ्या प्रेमळ प्रियेचे, चित्र झटपट रंगवीत चालला आहे! रंगवून गेला देखील! निःसंशय, निःसंशय ही तर माझी पानपती सांडलेली सखी-माझी- आज सापडलेली सुनीति! होय ना? दयिते, तीचे ना तू?

सुनीति : होय, देवा! मीच ती आपली दुष्ट दयिता, पापी पतिव्रता, दंडनीय पण दयनीय, दुर्विनीता सुनीति! नाथ, तरुण सरदाराचे मिषे जिने आपणास इतका काळ वंचिले, देवी दुर्गावती म्हणून जिला आपण आजवर गौरवीत आलात, ती दुर्गावती मी आणि तिला जो इच्छा-वर देण्याचे वचन आपण दिलेत तो तिचा इच्छा-वर आपण सख्या, अनन्य आपण!

यशवंतराव : तर मग जो वर देवापाशी जीवेभावे स्वतःसाठीच मागावयाचा तोच वर दुसर्याालिा देण्याचे सामर्थ्य देवाने आज मला दिले म्हणावयाचे! अहाहा! हा आनंद उपभोगावयास आपली आवडती सुशीला इथे हवी होती! पण अजून अशी दूर का? ये दयिते ये! (आलिंगिण्यास जातो.)

सुनीति : नका, नका, नाथा, आपल्या गळ्यात आता रुळत असलेली माझ्या पाठच्या प्रेमळ नि निष्पाप बहिणीची माझ्या सुशीलेची ती कुसुम कोमल वरमाला ह्या पापिणीच्या आलिंगनाने विटाळेल, कुस्करेल, कोमेजेल! आपले आलिंगन हा हा आता, तिचा अधिकार! ती प्रत्यक्ष भेटून अनुमोदन देईतो तरी

सुशीला : देईतो कशाला? ताई! (ऋषिकुमाराचा वेष टाकून प्रकटते) ही बघ तुझी सुशीला, तुला इथल्या इथेच अनुमोदन देत आहे! ज्या माझ्या अधिकारावर तुझा अधिकार चालत नाही, असा अप्पलपोटी अधिकार मला मुळीच नको. ताई, तू ज्यात वाटेकरी होऊ शकतेस तेच खरे सुख! ते वाटले न जाता उलट दुहेरी वाढेल - आपणा दोघीसही धन्यवील प्रिया. ओळखलं? कोण मी?

यशवंतराव : आश्चर्य! सुशीले! तर मग तूच का या ऋषिकुमाराच्या वेषाने इतके दिवस माझ्या संगतीत निवसत होतीस? पुण्याहून येण्याचे हे धाडस केलेस तरी कसे? किती लबाड आहेस? असे फसविलेस अं मला?

सुशीला : राग आला असेल तर क्षमा असावी! पण प्रिया, आपली असिलता रणी झुंजत असता, माझ्या तनुलतेस गृही गंजत पडवेच ना म्हणून आले! आता जाऊ द्यावे ते सारे. जे अंती गोड ते अवघे गोड! ताई, घे मला! मी तुझी पाठची प्रेमळ बहीण आहे. (दोघी भेटतात.)

यशवंतराव : शेवटी बहिणीस बहीण मिळाली नि आम्हीच काय ते त्रयस्थासारखे बाजूस पडलो! तुम्ही दोघी बहिणी-

सुशीला : दोघी नव्हे, सख्या, आम्ही अशा (मिठी मारीत) दो एकी एक आहोत. एक प्राण, एक जीव! नाथा, आता आम्हा जुळ्या गंगायमुनांचा प्रेमप्रयागी एकवटलेला हा जीवनौघ तुझ्या हृदयाच्या क्षीरसागरात विलीन होऊ द्यावा!

सुनीति : हे एक देठी जुळे फूल देवा, आपल्या चरणी असे वाहू द्यावे. (दोघी गुडघे टेकून दोन्ही बाजूंनी, त्याच्या दोन्ही चरणांपुढे आनत होताच-

यशवंतराव : पण अशीं सुकुमार, सुमंगल फुले पायदळी पडू देण्याइतके देवही अरसिक नसतात. गोपीवल्लभ गोविद गोकुळीच्या वनमालांची वैजयन्ती अशी कंठी धारण करीत! (दोघींना दोन बाजूस लगटून घेतो.)

(तोच पडद्यात शिंग वाजून बार होतात.)

सुनीति : (दचकून) सख्या संपले माझे , क्वचित शेवटचेच ठरणारे, हे सुखस्वप्न? ती ऐका गोकुळाच्या गोड गुंगीस भंग करणारी कर्तव्य अक्रूराची हाक! किल्ल्यावर मी नसल्याचा बोभाटा होण्याचे आधी मला परत जाता यावे म्हणून शेवटची सूचना मला मिळण्यासाठी हे शिंग फुंकण्यास नि बार काढण्यास मी सांगून ठेवले होते! जाते सख्या! बाळे सुशीले! जाते मी!

सुशीला : पण ताई, थोडी तरी थांब ना, ताई-

सुनीति : नाही बाळ, नाही! ठरलेला बेत प्रथम पार पाडला पाहिजे! आता पुन्हा मी दुर्गावती, तू एक अनोळखी ऋषिकुमार, आणि रावराजे मराठ्यांच्या सरसेनापतींचे प्रतिनिधि. फत्तरगडावरील त्या झाडून सार्या मुसलमानी सैन्याची राखरांगोळी उडेतो, झाली हीच भेट. त्यातून जगलो तर पुन्हा भेटू. न जगलो तर (तरवार उपसून) हरहर महादेव! हरहर महादेव!

(ती जाते. पडदा पडतो.)

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक

अंक ४ था

प्रवेश १ ला

(मराठ्यांची छावणी.)

कोंडण्णा : (मोठ्या अधिकार्या च्या थाटात) - हं, मागे हट! धोंडण्णा आता मी गजान्तलक्ष्मीचा धनी! तू माझा नुसता कारभारी! म्हणून असा पहिल्यासारखा खेटून चालू नकोस! ते पहा आलेच रावराजे यशवंतराव, मला कायसे सांगणार आहेत म्हणे.

यशवंतराव : (शिपायांच्या नायकासह प्रवेशून) -कोंडण्णाजी, सादुल्ल्याला द्वंद्वयुद्धात ठार मारून त्याचे शिर कापून आणणारे वीर आपणच ना?

कोंडण्णा : ते आता मी का सांगावयास पाहिजे? अहो सादुल्ला म्हणजे केवळ लंकेतला राक्षस! उंच इतका की, स्वतःचे डोके खाजवावयाचे तर स्वतः खाली बसल्यावाचून त्याचादेखील हात त्याच्या डोक्याला पोचू नये! तसा धिप्पाड राक्षस कमीतकमी शंभर नि जास्तीत जास्ती हजार इतर राक्षसांसह चालून आला! आणि मी एकटा! अहो काय सांगावे!

यशवंतराव : पुरे, जास्त काहीच सांगू नका. सारांश हाच ना की, तुम्ही त्या सार्यांडना एकट्याने धुळीस मिळविलेत? बस तर, तसा तुमचा पराक्रम जाणूनच उद्या एक जिवावरची कामगिरी तुम्हाकडे सोपविली आहे. मुसलमानांच्या सशस्त्र पहार्यारतून जाऊन, दारूच्या एका भयंकर कोठाराला बत्ती द्यावयाची! स्फोटाचे धडाक्यात सापडलात तर अंगाच्या चिधड्या उडतील! असे धाडस आपणावाचून कोण करणार! कारण आताच तुम्ही सांगितलेत ना की, कमीत कमी शंभर नि जास्तीत जास्त हजार रोहिल्यांशी एकटे तुम्ही.

कोंडण्णा : छेः! छेः! तसेच काही म्हणता येत नाही. अंधेरातली ती झुंजी मोजणार कसे! मजवर तुटून पडलेली ती शत्रूंची टोळी क्वचित् दहापाच जणांची देखील असू शकेल!

यशवंतराव : पण सादुल्लाखानासारखा लंकेतला राक्षस तरी तुम्ही ठार केलातच! ते काही नाही. तुम्ही शूर. तेव्हा ही जिवावरची कामगिरी बजावलीच पाहिजे.

कोंडण्णा : क्षमा करा सरकार, जिवावरची कामगिरी म्हटली की, ती बजावणे माझ्या अगदी जिवावर येत! हात जोडतो. मी खरोखर तितकासा शूर नाही.

यशवंतराव : छट्, नाही म्हणाल तर इथेच तुमचे डोके उडविले जाईल. सादुल्लाखानाला ठार मारणारा तितकासा शूर असलाच पाहिजे.

कोंडण्णा : काय हा भलताच आरोप, सरकार, मज बापड्यावर! खरोखर सादुल्लाखानाला मी ठार मारले नाही!

यशवंतराव : मग डोके कुणाचे कापून आणलेत? खरे सांगाल तर क्षमा होईल.

कोंडण्णा : सरकार, अगदी खरे सांगतो की, ते सगळे खोटे होते! डोके सादुल्लाखानाचे नव्हे. त्याच्या प्रेताचे कापून आणले! त्याला दुसरेच कोणी ठार केले होते. सरदारसाहेब! मी निरपराधी ब्राह्मण! जन्मात मी कोणास ठार केले नाही; ह्या उभ्या स्वारीत जी काय पाचदहा डोकी कापली ती प्रेतांचीच काय ती होत! हा धोंडण्णा माझ्या त्या सर्व कृत्यांतील साथीदारच आहे. त्याला विचारा हवे तर!

यशवंतराव : असल्या ह्या अपराधासाठी इथल्या इथेच डोके उडवावयास हवे. पण कामगिरी देतो ती तुम्ही दोघे झटपट करून जिवंत निसटलात तर तुम्हांस ह्यापुढेही जगण्याची आणखी एक संधि मिळेल! नाईक, धरा ह्या दोघांसही, उद्या दारू कोठारास आग लावण्यासाठी ह्यांना त्या बोगद्यात मशाली देऊन धाडायचे. अळंटळे करताच भाल्याने ठोसून आत ढकला या चोरांना! चलो!

(नाईक धरून नेतात; पडदा पडतो.)

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक

प्रवेश २ रा

(फत्तेगडचे दारूकोठारापाशी.)

वेडी : अंधार! शत्रूच्या ह्या दारूगोळ्याच्या कोठाराभोवती हा कोण काळाकभिन्न अंधार! पण वेडाच्या घुबडी डोळ्यांतून मला ह्या अंधेरामधलेच नव्हे; तर, त्या अंधेरानंतरचे देखील कसे स्पष्ट दिसत आहे! हे पहा होणारातून कोण्या भयंकर आगीचे लोळच लोळ होत आपल्याकडे उतरत आहेत! (शिटी वाजते) हाः हाः हाः! आले अचानक छापा घालण्यास माझे मराठे वीर ह्या गुप्त भुयारातून येऊन गडाच्या आत एकदाचे निर्विघ्नपणे उतरले! कोण? सुनीति? आव बेटी आव. (सुनीति धोंडण्णा-कोंडण्णा नि काही सैनिकांसह येते.) बघ माझे काम मी कसे चोख बजावले आहे ते! ह्या शत्रूच्या दारूकोठारावरील हे पठाण पहारेकरी दारू पाजून पाजून मी झिंगवून पाडले नि लगेच खंजिराच्या धारेच्या उताराने जीवनाच्या पल्याडच्या मरणपुरीत पोचवून दिले! उघड तू या तिन्ही कोठारांची तीन कुलुपे? मी आलेच बघ ह्या मशाली पेटवून! (ती जाते. सुनीति कुलुपे उघडते तोच वेडी तीन मशाली पेटवून पुन्हा प्रवेशते. मशाल कोंडण्णा धोंडण्णाच्या तोंडापुढे करून) अस्स! हे का ते राजश्री! बरी मेल्यांच्या तोंडांना पोलादी कुलुपे ठोकून मुस्कटबंदी करून आणलेत.

सुनीति : हं कोंडण्णा ही मशाल घेऊन तू ह्या बोगद्यात नि धोंडण्णा तू ही मशाल घेऊन ह्या बोगद्यात शिरावयाचे नि आतील दारूकोठारास बत्ती द्यावयाची! चपळाईने काम कराल तर जिवंत परतू शकालही!

वेडी : भिऊ नका कोंडूबाई! कारण मी पण तिसरी मशाल घेऊन तुम्हांला सोबत करण्यासाठी ह्या तिसर्याप बोगद्यात ह्या तिसर्याि कोठारास आग लावण्यास घुसतच आहे! चलो! हे लांब भाले तुम्हांस दारूपर्यंत नेऊन पोचवतील! (भालाईत त्या दोघांस ठोशीत, बोगद्यात घालू लागतात) हं बाळे, सुनीति! जा, हा स्फोट होताच दबा धरून बसलेल्या तुम्ही शत्रूंवर एकदम छापा घालावा!

सुनीति : आई, आई, ह्या भयंकर अग्निदिव्यात शिरताना देवाच नाव घेऊन तरी शीर! म्हणजे तो ह्या अग्निकल्लोळातूनही आपल्या दयेच्या अदाहय वर्त्माखाली झाकून तुला सुखरूप परत आणील!

वेडी : छट्, वेडी कु ठली! अग आपल्या मनाप्रमाणेच घडावे अशी लघाळ आशा देवाच नाव घेते ते अशा वेळी काय उपयोगी! काय वाटेल ते होवो अशी नीडर निराशाच सूडाच नाव घेते. तेच अशा वेळी उपयोगी! म्हणून म्हण, सोनपत! पानपत! (मशाल घेऊन बोगद्यात शिरते, पडदा पडतो.)

प्रवेश ३ रा

(मुसलमान शिपाई फत्तरगडावर दवंडी पिटतात.)

मुसलमान दवंडीवाले : ‘हुःशार! हुःशार! फत्तरगडच्या रोहिले बहादुरांनो, सारे लष्कर हत्यारबंद होऊन लढाईस बाहेर पडा! बारुदखान्यास मोठी आग लागली आहे! काहीतरी मोठा दगा करून मराठी फौज अचानक किल्ल्यात घुसून तिकडे हाणामार करीत चालली आहे! बाहेरूनही मराठ्यांनी चारी बाजूंनी किल्ल्यावर चढाई केली! दौडो हत्यारबंद होके, तमाम बंदिवान मराठी औरतोंकी कत्तल करके, दुष्मनको रोखनेको दौडो! अल्ला हो अकबर!’ (ढोल पिटीत जातात.)

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक

प्रवेश ४ था

(दारूकोठारांची आग भडकली आहे. स्फोट होत आहेत, आगीच्या लोळामध्ये मध्यंतरी उंच चबुतर्याहवर वेडी उभी आहे.)

वेडी : भडक रे भडाग्नि भडक! दारूगोळ्यांची सारी कोठारेची कोठारे तुझ्या जळत्या जबड्याच्या कुंडात ढकलली! ते बिचारे धोंडण्णा नि कोंडण्णा मघाच एखाद्या कापसाच्या वातीसारखे सुरूसुरू जळून गेले! पण तरीही भडक रे भडाग्नि, मला जाळीतो भडक! त्या पुण्याच्या भटाने ज्या दीड लाख पठाण रोहिल्यांच्या आहुति-समिधा-तुझ्या खाईत ढकलल्या त्या- नजीबाच्या - बंगषाच्या - सादुल्ल्याच्या- अबदाल्लीच्या दौलतीची, दिमाखीची ही, मी ठेचून ठेचून आणलेली लाखों हाडेंहाडके - स्वाहा! स्वाहा! वसानसा - स्वाहा स्वाहा! मोंगल पादशाहीची पादशाही, डेरे दांडे, राहुट्या, राजवाडे, ताजतक्तसुद्धा स्वाहा! स्वाहा! कोण? पोलादखान? यावे? बच्चमजी तुम्ही पण स्वाहा स्वाहा!

पोलादखान : (शिपायांसह प्रवेशून) तोबा! तोबा! यही वह पागल पिशाच्च इधरभी क्या सैतानी जादू फूक रही है । गोली करो मारो!

वेडी : मार मुर्दाडा, मार मला! पुरत्या उगवल्या जाणार्या सूडाची भडकती दारू पिऊन् मी जी अशी झिंगलेली आहे तोच मरणाची मौज! उगवून संपलेल्या सूडानंतरच नुसत्या यशाचे पाणचट जिणे हवे आहे कोणाला? पानपती निधन पावलेल्या अतृप्त, अशांत आत्म्यांनो, आता तृप्त व्हा! शांत व्हा! तुमच्या उत्तरक्रियेच्या शेवटच्या निधनशांति होमात माझी सूडाच्या अग्निकल्लोळात सूडाचीच पूर्णाहुति पडत आहे! हे दुष्मनांनो झाडा बंदुका! माझ्या वेताळनाचाला धरा त्या बेताल बंदुकांचा ताल! (मुसलमान बंदुका झाडू लागतात, वेडी डमरू वाजवीत नाचते.)

सोनपत पानपत
गेली होती सारी पत
(पण) पादशहा हिंदुपद
मोंगलांच्या पादशाहीच पाडून रणांत धूड!
केलीत उत्तरक्रिया! घेतलात भाऊंचा सूड!!
विश्वासाचा सूड!! पानपताचा सूड!!
(गोळ्यांच्या वर्षावात आगीत धाडकन उडी घेते.)

प्रवेश ५ वा

सुनीति : पानपतच्या विजयाचे स्मारक म्हणून त्या दुष्ट नजीबखानाने वसविलेल्या ह्या त्याच्या नजीबाबाद शहराची नि त्याच्या फत्तरगडाची राखरांगोळी केली! महाराष्ट्रीय वीरहो! आता बघता काय फोडा, नजीबखानाची कबर सुद्धा फोडून चुरा करा. (मराठे कबर फोडतात.) नजीब, पानपतचा विजेता म्हणून, म्हणून तुझे नाव ज्या ह्या तुझ्या भव्य कबरीवर कोरले होते त्या कबरीचे तुकडे उडवून तुझ्या हाडांच्या ढिगार्यांवर ही मी महाराष्ट्रीय सुनीति कशी नाचते आहे हे तुला दिसते का? काय म्हणतोस, मेल्याला मारणे कुनीति आहे? रणात पडलेल्या दत्ताजीच्या मस्तकावर लाथ मारणार्यान आणि पानपती पाडाव झालेल्या हजार हजार मराठ्यांस दावणीस बांधून गुरासारखी त्यांची सपासप डोकी उडविणार्या क्रूर कसायांनो, तुम्हांस तरी तसे म्हणण्यास तोंड नाही!

सुशीला : (रणवेषांत प्रवेशून) ताई, रोहिल्यांच्या बंदीतून सार्या मराठी स्त्रिया मुक्त झाल्या ; इतकेच न व्हे तर उलट मुसलमानी थोर थोर स्त्रिया आम्हीही पाडाव केल्या! ते पहा माझे सैनिक त्यांस तुझ्याचकडे आणीत आहेत! (मुसलमानी स्त्रियांस घेऊन सैनिक येतात.)

सुनीति : कोण? ह्या रोहिल्यांच्या राजाच्या, स्वतः नजीबखानाच्या नि झबेतखानाच्या राजस्त्रिया, राजस्नुषा, राजकन्या! आणि ह्या तर प्रत्यक्ष बिबीसाहेबा! वा काय बिबीसाहेबा, मला ओळखलेत का? जिला तुम्ही मराठ्यांची पाडाव केलेली दासी, बांदी, काफराणी म्हणून आज दहा वर्षे खिजविलीत, बाटविलीत, भ्रष्टविलीत, ती मी सुनीति आहे! बिबीसाहेबा, त्याच मराठी बांदीच्या आज तुम्ही सार्याम रोहिल्या सरदारिणी बंदिवान् झाल्या आहात! बोला, मराठ्यांनी रोहिल्यांचा सूड पण सूड उगविला नाही का? एखाद्या नाटककारास देखील कल्पित कथानकातही इतक्या कुशल कुंचलीने क्रियेप्रतिक्रियेची, घटनेघटनेस प्रतिघटनेची अशी तोडीस तोड रंगविता आली नसती. इतिहास कधी कधी कवितेहूनही अधिक अद्भुत असतो तो असा! बरे, पानपताची फिटंफाट अगदी शेवटची पैही देऊन पुरी करून टाकण्यासाठी मी तुम्हांस मराठ्यांकरवी आता तशीच खिजवू का, झिजवू का, कष्टवू का, भ्रष्टवू का? की जसे तुम्ही मराठी स्त्रियांस कष्टविलेत! भ्रष्टविलेत! कोण सरदार महादजी शिंद्यांची स्वारी! (इतक्यात महादजी येतात, सुनीति मुजरा करते.)

बिबीअम्मा : या, या सरदार महादजीसाहेब! ह्या सुनीतिबाईंच्या संतापापासून आमचे रक्षण करणारी ढाल व्हा! शत्रूंच्या स्त्रियांची स्पर्शानेदेखील विटंबना करू नये हा हिंदूंचा धर्मच आहे!

सुनीति : हिंदुचाच का, तो खर्याा मुसलमानांचाही धर्म असावयास पाहिज़े कारण तो माणुसकीचाच धर्म आहे. तसे समजणार्यात भल्या मुसलमानी माणसांच्या पायाचा अंगारा मी एखाद्या हिंदुसाधूंच्या

अंगार्याaसारखा मस्तकी धारण करीन! पण मला जे तुम्ही हजार रोहिले भेटलांत ते सारे पानपतच्या तुमच्या मुसलमानी विजयाची पूर्णता तुम्ही हिंदूंच्या बायका देखील लुटून उपभोगू शकता, ह्या राक्षसी मापानेच धडधडीत मोजीत आलात, म्हणून आता हिंदूंचा सूडही त्याच मापाने तुम्हांस आम्ही मोजून देणार! ते काही नाही, सरदारजी, आम्हा मराठी स्त्रियांस ह्या राक्षसांनी, बिबीसाहेबा प्रत्यक्ष तू देखील, ह्या रोहिलखंडातील बाजारातून भाजीपाल्यासारखे जसे विकलेत तशीच पुण्याच्या बाजारातून तुमची धिंड आम्ही काढणार! हिंदूही आपल्या स्त्रियांची तशीच विटंबना करण्यास सोडीत नाहीत असा दरारा बसल्यावाचून अहिंदु दैत्यास लागलेली ही पुरातन खोड सुटणार नाही! त्राटिकेचा वध करणार्याब नि शूर्पणखेचे नाककान कापणार्याल पुरुषोत्तम रामचंद्राचा दुर्जनभंजक हिंदुधर्म आम्ही पाळला पाहिजे हा दुर्जनरंजक हिंदुधर्म नव्हे!

महादजी : हे वीरांगने, एखाद्या सिंहिणीचा क्रुद्ध आवाज आपल्या प्रतिध्वनीने दूरची गुहा जशी घुमवून सोडतो तसा तुझा संक्षुब्ध शब्द नि शब्द माझ्या हृदयात प्रतिध्वनत आहे! पण काय करू, श्रीमंतांच्या अमोघ आज्ञेची अग्निकक्षा मला तर काय पण सरसेनापतींनाही आज तरी अनुल्लंघनीय आहे. शत्रूच्या पाडाव केलेल्या बायकामुलांना जीवदानच नव्हे तर अभयदानही श्रीमंत देऊन चुकले! (तोच पडद्यातून दीन! दीन!चा गलका होतो) काय कसला गलका आहे हा?

शिपाई : महाराज, सावध! सावध! सरदार महादजी शिंद्यांचा घात करण्यासाठी दबा धरून बसलेल्या पोलादखानाची तुकडी शिंदे सरकारास इथे एकटे पाहून चालून आली आहे! (मराठे 'हर हर महादेव' करून तरवारी उपसतात तोच दीन! दीन! करीत पोलादखान ससैन्य तुटून पडतो. महादजीवर येण्याआधीच सुनीति, सुशीला त्याच्याशी लढून त्यास ठार मारतात; पण त्याच्या घावाने सुनीतिही मर्मी घायाळ होते.

सुनीति : (पोलादखानाचे छातीवर पाय ठेवून उभी राहून) मारला; पानपतच्या मराठ्यांच्या शत्रूंपैकी उरलेला शेवटचा झुंजता रोहिला मी ठार मारला. आज मी कृतकृत्य झाले! हे माझे आयुष्यही परिपूर्ण झाले! सुशीले, हात दे! आः आः (तोच यशवंतराव आणि सरसेनापति येतात.)

सुशीला : या, सख्या, लवकर या, लवकर या, ताई घायाळ झाली; मर्मी घाव लागला!

यशवंतराव : सुनीते सखे! हाय! हाय!

सुनीति : का नाथ, हाय हाय का? आत्महत्येच्या पालापाचोळ्याच्या चितेवर मी कधीच जळावयाची! तो सुबुद्धि सुचून आज मराठ्यांच्या हाडवैर्या,चे वैर उगवीत धर्मसमरी अभिमुख आघाती घायाळ होऊन आपल्या चरणापाशी मी नित्याची निजते आहे. याहून सुखकर मरण ते कोणचे! हिंदुपदपादशाहीचे सरसेनापति, सरदार आणि सैनिकहो, शत्रूच्या स्पर्शाने मलिन केलेला माझा देह शत्रूंच्या रक्ताने मी

धुतला आहे - ह्या माझ्या हिंदुधर्माच्या पवित्र ध्वजाखाली, हिंदु म्हणून मला तो देह ठेवण्याची अनुज्ञा दया करून द्याल का? माझा खड्ग कुठे आहे! तोच माझ्या ह्या विनंतीचा वशिला!

सरसेनापति बिनीवाले : हे हिंदु वीरांगने, तुझ्यावर महाराष्ट्राचा हा प्रत्यक्ष सरसेनापति हिंदुधर्माच्या ध्वजाचे वीरछत्र धरीत आहे, आणि हे हयाचे रत्नखचित खड्ग तुझे हाती समर्पून तुझ्या महनीय राष्ट्रसेवेस गौरवीत आहे!

सुनीति : मी धन्य झाले! येते मी! परमप्रतापी श्रीमंत माधवराव पेशव्यांचे चरणी माझा दंडवत कळवा - ज्या माझ्या महाराष्ट्राच्या, माझ्या माहेराच्या मातीत मी जन्मले तीतच माझी माती तरी परत पडू द्यावी! आणि आता हिंदुत्वाच्या अपजयाचे दारुण दुःख मी ह्या जन्मभर सोसले त्या मला मरताना तरी हिंदुधर्माच्या जयवाद्यांच्या निनादात सुखाने मरू द्यावे!

(जयवाद्यांचे निनादात गतप्राण होते.)

(पडदा पडतो.)

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक

प्रवेश ६ वा

(स्थळ - शनवार वाडा, पुणे.)

माधवराव : फडणीस, काय म्हणता? सुनीतिदेवी रणात अशी झुंजून पडली? वारे स्त्रीरत्न! सरसेनापतींना त्वरित कळवा की, त्या सतीच्या अस्थि आणि रक्षा तिच्या अंतिम इच्छेनुरूप महाराष्ट्री आणून, हिंदुधर्मानुसार त्यावर भव्य छत्री बांधावी! त्याचप्रमाणे ज्या मराठी स्त्रिया रोहिल्यांच्या बंदीतून मराठ्यांनी आज मुक्त केल्या, त्या सार्यांना परत हिंदुधर्मी स्थापून चोळीबांगडी म्हणून सरकारातून नेमणुका करून द्याव्या. बरे, सेनापतींच्या पत्रातील पुढील आशय कोणता?

फडणीस : दिल्लीच्या बादशहाने दक्षिण उत्तर सुभ्यासुद्धा झाडून सार्याब मोंगल बादशाहीची व्यवस्था श्रीमंतांचे नावे लिहून दिली. एक वजीर तेवढा सोडून बादशाहीतील यच्चयावत् अधिकार्यांहच्या नेमणुकासुद्धा मराठ्यांनी कराव्या हा करार झाला. इराण, तुराण, बदकशानपर्यंत लौकिक गेला की, दिल्लीस वस्तुतः हिंदुपदपादशाहीच झाली!

माधवराव : हे वृत्त सरदारांनीही काबूलच्या शहासर अहमदशाह अबदाल्लीस, लखोटे धाडून कळविले की नाही?

फडणीस : नुसते लखोटेच नव्हेत तर पेढे धाडून! असा निरोप कळविला; की ‘ज्या हिंदुस्थानच्या मोंगल बादशाहीची व्यवस्था लावण्यासाठी आपण स्वतःच हिंदुस्थानचे बादशहा होण्यास पानपती आलेत, तिची व्यवस्था शेवटी मराठ्यांनी लावली आहे. बादशहा हे नाव तेवढे शाहआलमचे; बादशाही तेवढी श्रीमंतांची अशी वाटणी झाली! त्या आनंदाचे पेढे पाठविले आहेत ते स्वीकारावे आणि ही व्यवस्था पहाण्याचे समाधान उपभोगण्यासाठी सिंधु नदी उतरून पुन्हा, एकदा मराठ्यांची गाठ वाटल्यास घ्यावी!

माधवराव : आता बादशहास आमचा निरोप कळवा की, जर बादशाह मराठ्यांशी यापुढे तरी वैर करणार नाहीस तर, न जाणो, हिंदुमुसलमान हे दोघेही ज्यात बंधु बंधूप्रमाणे समानतेने नांदू शकतील असे एखादे खरेखुरे समाइक हिदी साम्राज्य अशा बनावातूनच आविर्भूत होऊ शकेल! हिंदूंच्या संमतीने आणि सत्तेनेच जो बादशहा बनू शकतो तो धर्माने मुसलमान असला काय नि नसला काय सारखाच! जर मुसलमान यापुढे तरी भारतमातेस माता नि हिंदूस बंधु मानतील तर आम्ही हिंदुही त्यांस बंधु मानू. त्यांस एकी हवी तर अशी होईल!- नाहीतर बेकीसही आम्ही भीक घालीत नाही! फडणीस, आता माझे शूर सरदार जेव्हा पुण्यास परततील तेव्हा त्यांस विजयप्रवेशाच्या मिरवणुकीचा मान द्यावा नि सरसेनापति बिनिवाल्यांवर तर सोन्यारुप्यांची फुले उधळावी! यावे आपण. आम्हांस थोडा एकान्त हवा आहे. (फडणीस जातात.) शेवटी आमच्या पिढीच्या वाट्यास आलेले कर्तृत्व आम्ही पार पाडले. आम्ही पानपतचा सूड उगवला! ह्या जगात चिरस्थायी असे काहीच नाही. अर्थात् हे स्वधर्मराज्य ह्यापुढेही वाढविणे वा बुडविणे

पुढील पिढ्यांचे दायित्व. पण आज तरी मोजली जावी अशी मुसलमानी सत्ता हिंदुस्थानात उरली नाही व माझे हिंदुराज्य वृद्धीस लागले. आता क्षया, तू माझ्या ह्या जर्जर देहाचा बळी आजच्या आज घेतलास तरी चिंता नाही.

पद

आत्मा अजि धाला । आमुचा ।।
पानपताचा सूड मराठी उगवि पुरा भाला ।।
वृद्धिगत की महाराष्ट्र हा महा-राष्ट्र झाला ।।
क्षया ग्रास तू सुखे शेष मम जीवन या काला ।। १ ।।

अरे, पण हे काय? समोरचे सारे दृश्य पुसटून चालले! नवीन! हे कोणचे नवीन दिव्य जगत् मला भासमान होत आहे! (मंजुळ संगीताच्या साथीसह दिव्य राजपुरुष उतरत येतात. माधवराव गुडघे टेकून त्यांतील प्रमुखास म्हणतात) -

(वैनायक वृत्त)

माधवराव : कवण दिव्य पुरुष तुम्ही? इंद्र जसा की
शोभावा देव पुरोभागि तेवि जो
शोभसि तू देवांच्या ह्या थव्यापुढे
अभिधा तव धन्य काय?

दाहिर : हिंदुभूषण!
सिंधु देशचा दाहिर नृपति तोचि मी!
यवनांही ओलांडुनि सिंधुनदाते
भरतभूमिवरि पहिला वार घोर जो
हाणियला, त्या वारा वक्षि विशाला
म्याचि झेलिला माझ्या! समरि मी आणि
हिंदुश्री यवनकरी पतित जाहली
दुर्दिनि रे प्रथम त्याचि? तेथपासुनी
अपमृत्यूहुनि असह अपजयांसही
सहत हिंदुवीरनृपति जे शतावधि
म्लेंच्छकरांतुनि मागुति जिंकण्याप्रती
ती हिंदुश्री, आले लढत संगरी

www.savarkarsmarak.com

आज सात शतकांवरि धर्मशत्रुसीः
धर्मवीर ते ते हे! पंचनदाचा
हा नृप जयपालः नृप अनंगपाल हाः
हे पृथ्वीराजः संग हे: प्रताप हे:
हरपाल; श्रीगुरु गोविंद; वीर्यवान्
श्रीबंदाः शतशत हे हिंदु हुतात्मे
स्वप्राणा देति बळी! परि न पडू बळी
देति हिंदु राष्ट्राचा प्राण: अपेक्षा:
क्षमता प्रतिशोधाची!!! सकल वीर हे

सर्व राजपुरुष:
पूर्वज तव तुज आम्ही-अभिनंदितसो, हे
हिंदु-वंश-भूषण नरवीर माधवा!
धर्मशत्रु विजयांचे, स्वापजयांचे
शल्य सात शतके जे सलत राहिले
हृदयि आमुच्या सतत स्वर्गिही, अहा
ते तू उपटूनि अजी काढिसी पहा!
मुसलमीन सत्तेच्या छाटुनी शिरा
करिशी आसिंधुसिंधु हिंदुमय धरा!
अभिनंदन! अभिनंदन! तव धुरंधरा!!

(तोच राजपुरुषांचे मधोमध वर सदाशिवराव भाऊ प्रकटून)

भाऊ : प्रेमाशीर्वाद आणि आमुचे तुला!
पानपताचा उगवुनि सूड, तर्पुनी
रिपुरुधिरे हिंदु हुतात्म्यांसी करिसि गा
तीच उचित वीरांची उत्तरक्रिया!!

माधव : कोण? अहा भाऊ हे! प्रबळ विक्रम
अपर कार्तिकेयासम समरि तळपता
हिंदु राष्ट्रसेनानी पानपतीचा

(सर्व अदृश्य होऊ लागतात.)

जाऊ नका! काका! क्षण मारूनी मिठी

भेट आपुली

भाऊ : घडेल स्वर्गि! शीघ्रची!!

(राजपुरुष अंतर्धानतात.)

पडदा पडतो.

(समाप्त)